

A-1220
AKADEEMILISE PÕLLUMAJAND. SELTSI TOIMETUSED VII

PÄRNUMAA TULUNDUSOLUD

ÜLDOSA JA ÜKSIKUD KIHELKONNAD

KOOSTANUD

A. KÄSEBIER

TARTU, 1930

A. Käsebier.

Pärnumaa tulundusolud.

Üldosa ja üksikud kihelkonnad.

~~46993~~

Tartus 1929.

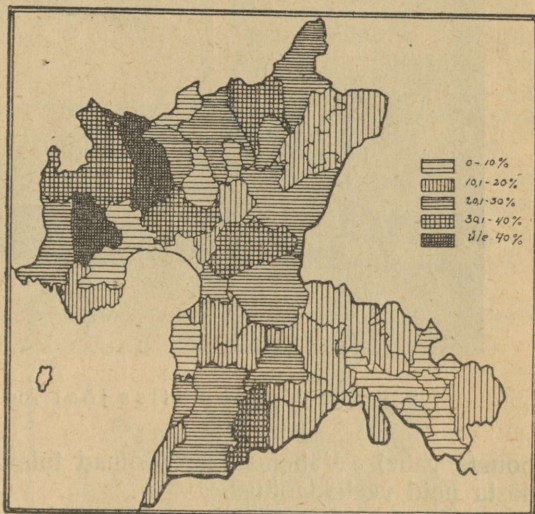
A-7220

Üldosa.

Rahva tööalade jaotusel on Pärnumaal, nagu kogu meie riigi, esikohal maatulundus. Pärnumaa elanikkude üldarvust on maatulunduse alal teotsevaid 60.2% (üleriiklik keskmine 58.8). Siia juurde ei ole veel arvatud maatulunduslikes tööstusis põllu- ja karjasaaduste ümbertöötamise juures teenistuses seisvaid isikuid, kes ka maatulunduse teenistuses seisavad ja mille tõttu maatulunduse alal tegevuses olevate elanikkude protsent veel tunduvalt tõuseb. Sellest näeme, et Pärnumaa tulunduslikes ettevõtteis seisab maatulundus esikohal. Tööstus- ja kaubandusettevõtted, mis on koondatud Pärnu linna ja alevikkudesse, seisavad ka enamikus maatulunduse teenistuses, olles seega üks osa maatulunduslikust tervikust. Siiski on Pärnu linnas ja maakonnas nimetada ka tähtsaid laiemaulatuselisi tööstuslikke ja kaubanduslikke ettevõtteid (Sindi kalevivabrik, klaasivabrikud, metsaeksportöörid j. t.), millele tegevus on riikliku tähtsusega ja väärib erilist tähelepanu.

Pärnumaa on peaaeglikult suurrabade ja metsade maa, ainult Pärnu jõe äärne rannik ja paar kagupoolset kihek. tulevad eraldada. Sellest on ka arusaadav, et kogu Pärnumaa pindalast (505 000 ha) ebaproduktiivset maad on 109 500 ha, s. o. 21.6% (üleriiklik keskmine 15%). Üldse on Pärnumaal, võrreldes teiste maakondadega, ebaproduktiivse maa protsent kõige suurem. Eriti kõrge on ebaproduktiivse maa protsent Pärnumaa loodeosas (Koonga, Võlla, Vee, Jõõpre ja Sauga vallas), kuna kaguosas (Karksi ja Halliste khk) see on võrdlemisi madal, umbes 10% ümber. Maakonna keskosas on üksikute valdade järele ebaproduktiivse maa hulk kaunis muutlik (v. l. joonis).

Ka metsamaa protsent (3. joonis) on Pärnumaal võrdlemisi suur — 30.3% kogu produktiivsest maast (riiklik keskmine 24.2%).

1. joonis. Maatulunduslikult kasutamata maa % kogu maapinnast Pärnumaal.

Põllu-, heina- ja karjamaa vaherkord on Pärnumaal väga ligidale riiklikule keskmisele; kogu maatulunduslikust pindalast on põllumaad 35.8%, heinamaad 37.9% ja karjamaad 26.3% (riiklikud keskmised — põllumaa 36.3%, heinamaa 37.3%, karjamaa 26.3%).

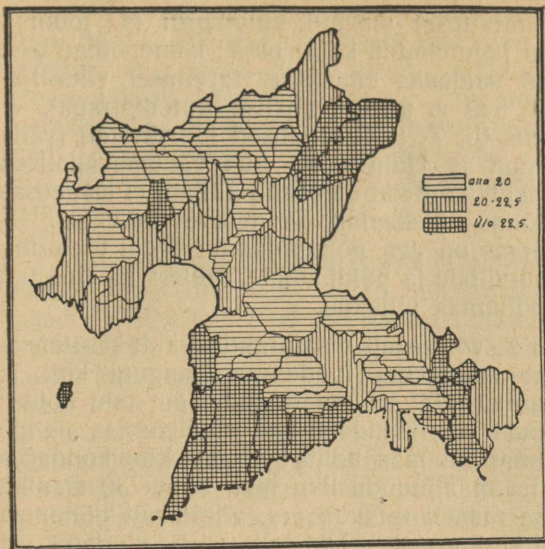
Et Pärnumaa laialdased suurrabad ja metsad saadavad suurema osa oma veest Pärnu jõkke ja selle lisajõgedesse, seega on suurvee ajal veetõus Pärnu jõe kesk- ja alamjooksul väga suur. Sageli on vesi 5—10 m kõrgem harilikust seisust. Seetõttu on kevadised üleujutused harilik nähtus. Kuid ka vihmaseil suvedel, eriti tugevate äikesevihmade puhul on üleujutused sagedased. Üleujutamine ei piirdu siin mitte üksi heina- ja põllumaadega, vaid ka õued on täiesti üle ujutatud, sageli on isegi kõik majapidamishooned poolenisti vees (2. joonis), nõnda et ainult paadiga saab ühendust pidada üksikute

2. joonis. Uputus Riisa jõel Tori khk, 1928. a. kevadel.

hoonete vahel. Vähemad kariloomad tulevad asetada sageli lakka, et päästa neid veehädahust.

Maatulundusliku maa viljakuse suhtes jaguneb Pärnumaa kolme valdkonda: kõrgviljakuse valdkond (1900—2200 t. ü. ha, võtab oma alla kogu Pärnumaa lõunaosa — Karksi, Haliste, Saarde ja Häädemeeste kihelkonna, kusjuures Karksi khk kuulub osalt isegi maksimumviljakuse (üle 2200 t. ü. ha) valdkonda; keskviljakuse valdkonda (1500—1900 t. ü. ha) kuulub Pärnumaa keskosa — Väandra, Tori ja Pärnu kihelkonnaga; madalviljakuse valdkonda (1000—1500 t. ü. ha) kuulub Pärnumaa loodeosa — Jaagupi, Audru ja Tõstamaa kihelkonnaga. Siinjuures tuleb eriti tähele panna seda, et loodepoolse kolme kihelkonna kogu maatulundusliku maa madalam viljakus oleneb peaaesjalikult kehvast looduslikest heina- ja karjamaist. Pärnu loodeosas on niiduheina keskmine saak 750—900 kg ha:lt, kaguosas aga 1000—1400 kg ha:lt (riiklik keskmine 1050). Kui eraldada maatulunduslikust maast looduslikud heina- ja karjamaad ning vaadelda põllumaa viljakust üksikult, kaob madal-

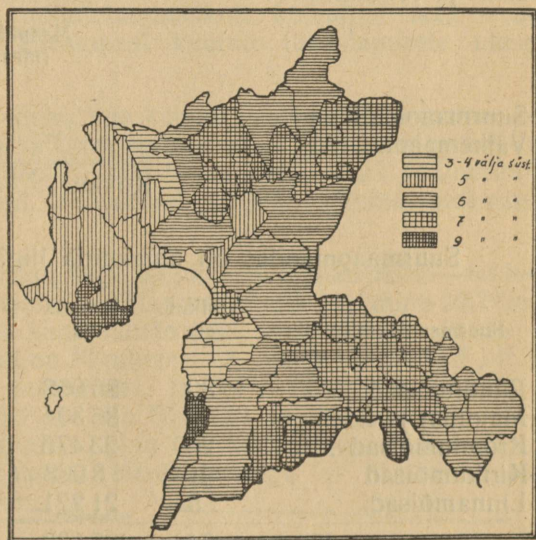

3. joonis. Metsamaa % kogu maapinnast Pärnumaal.

valt erinevasse ossa, on kindlat vahet üksikute põllukultuuride saakides raske märkida. Paljud põllukultuurid (eriti teravili ja kohati ka põlluhein) näitavad keskviljakuse valdkonnas isegi kõrgemat saaki kui kõrgeviljakuse valdkonnas. Vahe viljakuses tuleb vaid sellest, et madalama viljakusega valdkonnas on suures ülekaalus kultuurid, mis annavad ühelt teatud maaühikult vähema saagi toiduühikuis, näiteks teraviljad, — kõrgema viljakusega valdkondades on aga enam tarvitusele võetud kultuurid, millede saak toiduühikuis võrdlevalt kõrgem, näiteks juurviljad. Sellest üksikute põllukultuuride vahekorrrast olenebki toiduühikute hulga vahe, millest omakorda on tingitud viljakuse valdkonnad.

viljakuse valdkond täiesti ja ühineb endise keskviljakuse valdkonnaga üheks suureks keskviljakuse valdkonnaks. Seega jaguneb kogu maakond põllumaa viljakuse suhtes kahte valdkonda: kõrgeviljakuse valdkond — lõuna- ja kaguosa, Karksi, Halliste, Saarde ja Häädemeeste khk, saak 2850—3180 t. ü. ha:lt, keskviljakuse valdkond — põhja- ja lääneosa ühes keskosaga, Pärnu, Tori, Väandra, Jaagupi, Audru ja Tõstamaa khk, saak 2600—2850 t. ü. ha:lt (riiklik keskmine 2736).

Hoolimata sellest, et maakond jaguneb viljakuse suhtes kahte tundu-

4. joonis. Valdavad külvikorrad Pärnumaal.

Vaadeldes Pärnumaal tarvitusel olevaid külvikordi (4. joonis), paistab kohe silma maakonna jagunemine kahte ossa: läänepoolne osa, Audru ja Tõstamaa khk, kus valdavas enamikus tarvitusel viieväljaline külvikord (välja arvatud Seli v. üheksaväljalise külvikorraga), — idaosa, kus valdavas enamikus 6-, 7- ja 9-väljalised külvikorrad (välja arvatud Tammiste, Tahkuranna ja Uulu vald, kus vähemaväljalised külvikorrad ülekaalus). See külvikordade ülevaade näitab, et lääneosas on põllupidamine vähem tõhus, ülekaalus on teraviljakasvatus, — maakonna keskosas ja idaservas on aga põllupidamine palju tõhusam, antakse enam tähelepanu juurviljale ja põldheinale, millest ka tingitud eelpooltähendatud kõrgem põllumaa viljakus.

Maaelanikkude arv, võrdlevalt maatulunduslikult kasutatava maaga, on kõige väikesem maakonna loodeosas, Jaagupi khk ja Koonga vallas, alla 22 elaniku 100 ha maatulundusliku talu kohta; kõige tihedam on elanikkude arv Häädemeeste kihelkonnas — üle 45 elaniku 100 ha maatulundusliku maa kohta; teistes kihelkondades kõigub elanikkude arv 100 ha maatulundusliku maa kohta 30 elaniku ümber. Seega on Pärnumaa maaelanikkude arv, võrdlevalt põllumaa hulgaga, vähem riiklikust keskmisest. Üldiselt võib märkida, et elanikkude suurema tihedusega käib enamasti kaasas ka kõrgem maa- viljakus, kuid mitte alati.

Maaomandus ja maakorraldus. Enne maareformi teostamist oli Pärnumaa jagatud maaomanduse järele suurmaaomanduseks ja väikemaaomanduseks, mis omakorda kasutamiskiiside järele jagunes ostu- ja rendimaaks:

	Maapidamisühikute	Pindala	
	(maandikkude)	ha	%
	arv		
Suurmaaomandus	74	300 681	60.5
Väikemaaomandus	5180	195 270	39.5
Kokku	5248	495 951	100.0

Suurmaaomandus oli omakorda liigitatud järgmiselt:

Suurmaapidamise liik	Ühikute arv	Pindala ha	% ühikute arvust	% pindalast	Ühiku keskmine suurus ha
Rüütlimõisad	30	86 068	40.5	38.2	2869
Majoraat ja fideikom.	9	86 304	12.2	38.3	9589
Kroonumõisad	20	23 476	27.0	10.5	1174
Kirikumõisad	10	8 063	13.5	3.6	806
Linnamõisad.	5	21 221	6.8	9.4	4304
Kokku	74	225 132	100.0	100.0	3042
Kroonumetsad	—	75 549	—	—	—
Kõik kokku	—	300 681	—	—	—

Siit näeme, et Pärnumaal asusid maa-alalt kõige suuremad mõisad kogu Eestis. Nii kõikus mõisate keskmine suurus teistes maakondades: rüütlimõisaid 1040—2968 ha:ni, majoraatmõisad 2248—4792 ha:ni, kroonumõisad 420—3174 ha:ni, kirikumõisad 128—912 ha:ni ja linnamõisad 275—2253 ha:ni. Säärane Pärnumaa mõisade suuruse ülekaal oleneb nende rohkest metsa ja ebaproduktiivse maa hulgest. Nii oli Pärnumaal suurmaaomandustel ebaproduktiivset maad 33.5%, väikemaomandustel 20.8%.

Suurmaaomandusena kasutada olevast maast (225 132 ha, kroonumetsad kaasa arvamata) oli nn. mõisamaad 199 020 ha (88.4%), kvoote-maad 15 180 ha (6.7%) 385 renditud maandikuga ja talumaad 10 932 ha (4.9%) 281 renditud maandikuga. Mõisamaast oli suurmaapidajate eneste käes kasutada pea- ja karjamõisadena (97 ühikut) umbes 90%, kuna 10% oli välja renditud ümmarguselt 1500 väikemaapidamise ühikuna. Nii oli Pärnumaal enne maareformi kokku 68 suurmaapidamist (rüütli-, kroonu-, kiriku- ja linnamõisa) ümmarguselt 179 100 ha pindalaga, 5185 väikemaapidamise ühikut oma maaga 195 270 ha ja pindalaga ümmarguselt 2150 väikemaapidamise ühikut rendimaal 46 000 ha pindalaga, peale selle veel 75 549 ha kroonumetsa.

Kõige enam oli Pärnumaal enne maareformi teostamist 30—56 ha suuruseid talundeid (32.2%). Suuremad krundid asuvad maakonna lõuna- ja kaguosas. Saarde kihelkonna Talli vallas leidub isegi üle 300 ha suuruseid talundeid.

1919. a. maareformi teostamisel lähevad riigi kätte metsad ja ebaproduktiivne maa, kuna põllutuluslikult kõlvuline maa enamasti tükeldamisele tuleb. Pärnumaal kuulub tükeldamisele üldse 42 445 ha.

Peale maareformi teostamist, mis kaotab eesõigustatud suurmaaomandused ja loob uue liigi väikemajapidamisi — asundustalundid — tõuseb väiketalundite arv kiiresti. Nõnda on 1925. aasta põllutulusliku üleskirjutuse andmeil Pärnumaal 10 799 väikemajapidamist (1. tabel).

Kõige enam on Pärnumaal, nagu selgub sellest tabelist, 30—60-ha suuruseid talundeid, 23.9% talundite üldarvust (riiklik keskmine 20.7%), mis oma alla võtavad 41.4% kogu talude käes kasutada olevast maapinnast. Üle 120 ha talundeid on Pärnumaal 48, mis moodustavad 14% kogu Eesti samasuurustest talunditest, ja 0.4% Pärnumaa talundite üldarvust (riiklik keskmine 0.3%). Ka 60—120 ha-liste talundite suhteline arv on Pärnumaal suurem (4.9) üleriiklikust keskmisest (2.5). Vastupidine on muidugi olukord väiketalunditega — nende arv on Pärnumaal vastavalt väikesem.

1. Talundid suurusrühmade järele 1925. a. üleskirjutamise andmeil.

Talundite suurusrühm kasutada oleva põldu- ja metsa pindala	Ostutalundid		Renditalundid		Riigi (end. mõisa) renditalundid		Asundustalundid		Muud talundid		K o k k u			% üleriiklikust talundite arvust			
	arv	maa-ala ha	arv	maa-ala ha	arv	maa-ala ha	arv	maa-ala ha	arv	maa-ala ha	arv	%	maa-ala ha		%		
																arv	maa-ala ha
0.5—5 ha	412	1608.9	569	1307.9	74	150.5	143	392.0	327	1474.4	267	752.5	1792	16.6	5686.2	1.9	17.3
5—10 "	650	6372.1	185	1439.5	25	220.8	161	1495.5	285	2375.6	178	1432.4	1484	13.7	13335.9	4.4	15.3
10—20 "	970	16730.4	186	3123.3	38	601.1	428	7263.7	449	8011.6	352	5661.1	2423	22.4	41391.2	13.8	25.3
20—30 "	824	25699.4	102	2834.6	37	978.3	414	12621.1	449	11651.1	108	2846.0	1934	17.9	56630.5	18.9	18.6
30—60 "	1723	84796.2	99	4744.8	43	1888.8	485	22581.1	147	5981.8	86	4233.3	2583	23.9	124226.0	41.4	20.7
60—120 "	390	34174.0	28	2405.1	2	177.6	95	7746.9	7	587.8	13	1249.4	535	4.9	46340.8	15.4	2.5
120 ja enam ha	19	3970.8	—	—	—	—	4	647.3	—	—	25	7986.9	48	0.4	12605.0	4.2	0.3
K o k k u	4988	173351.8	1169	15855.2	219	4017.1	1730	52747.6	1664	30082.3	1029	24161.6	10799	100	300125.6	100	100

Pärnumaa suuremad talundid on koodunud enamikus maakonna kirde- ja kaguossa Vändra, Tori, Jaagupi ja Halliste kihelkonda, ning osalt ka nende kihelkondade naabervaldadesse. Väiketalunditel on aga ülekaal Häädemeeste kihelkonnas ja osalt ka Laiksaare ja Uulu vallas. Kokkuvõttes näeme, et Pärnumaa talundid on, võrreldes riikliku keskmisega kui ka üksikute maakondadega tunduvalt suuremad. Ka etendab siin teatud osa eba-produktiivne maa, nagu endiste suurmaapidamiste vaatlemisel tähendatud, mis talundite maa hulka suurendab, kuna talunditel oli 1918. a. andmeil keskmiselt 20.8% eba-produktiivset maad.

Talundeid omavahel võrreldes näeme, et kõige suuremad maa-alaliselt on ostutalundid, kõige väikesemad — renditalundid ostutalundite mail. Arvult on Pärnumaal kõige enam ostutalundeid, 59% kogu talundite arvust (riiklik keskmine 40), — siis riigirentnikke 16% (riigi keskm. 14), — asunikke 15% (riigi keskm. 23.6), — rentnikke ostutalude maa-alal 13% (riigi keskm. 7.4). Maatulunduslikult kasutatava maa vaatlemisel näeme, et ka siin langeb suurem osa (57.7%) ostutalundidele, siis järgnevad riigitalundid (17.6%), asundustalundid (10.0%) j. t. Urvides maaomanduse küsimust üksikute kihelkondade järele (v. 2. tabel) näeme, et ostutalundite arv on kõige suurem Häädemeeste kihelkonnas (78.7%), siis Tori (65.3%), Jaagupi (64.3%) ja Vändra (63.8%) kihelkonnas. Kõige väikesem on ostutalundite arv Pärnu (36.3%), Karksi (43.5%), Tõstamaa (47.1%) ja

Halliste (50.1%) khk. Viimaseis on sellevastu palju riigirenditalundeid ja asundustalundeid.

Maa kasutamise suhtes ostu-, rendi- ja asundustalude vahel erilist vahet ei ole. Märkida on vaid suurem põlluprotsent asundustalundeis (40%) ja renditalundeis ostutalundite mail (42%).

2. Maaomandus absoluutselt ja suhteliselt 1925. a. kihelkondade viisi.

Kihelkonnad	Ostutalundid, mis peremeeste endi käes pidaada		Renditalundid ostutalundite maadel		Asundustalundid		Riigi (end. mõisa) renditalundid		Kõik muud talundid		Kokku
		%		%		%		%		%	
Audru (ühes Koonga v)	819	58.5	49	3.5	179	12.8	261	18.6	93	6.6	1461
Halliste	298	33.7	145	16.4	293	33.1	96	10.9	52	5.8	884
Häädemeeste	591	68.3	90	10.4	67	7.7	43	5.0	74	8.6	865
Karksi	179	25.3	129	18.2	122	17.2	188	26.5	91	12.8	709
Pärnu	198	23.2	112	13.1	156	18.3	241	28.2	147	17.2	854
Pärnu-Jaagupi	726	57.1	92	7.2	239	18.8	106	8.3	110	8.6	1273
Saarde	790	44.5	326	18.3	257	14.5	188	10.6	215	12.1	1776
Tori	397	44.2	189	21.1	107	11.9	135	15.0	70	7.8	898
Tõstamaa	388	44.9	19	2.2	98	11.3	302	34.9	58	6.7	865
Vändra	553	47.1	196	16.7	105	8.9	200	17.0	121	10.3	1175
Kokku	4988	46.2	1388	12.9	1730	16.0	1664	15.4	1029	9.5	10793

Maakasutamine. Pärnumaa on suurrabade ja suurmetsade maa, seega on tulnud põlluharijal siin alati visa võitlust pidada rabade ja metsadega. Aegajalt taganeb ebaproduktiivne maa põllumehe saha eest ikka kaugemale ja kaugemale. Rabad ja metsad annavad aset kultuurniitudele ja nurmedele. Selge ülevaate põllukultuuri võidukäigust saame järgmistest arvudest:

3. Maakasutamise arenemine protsentides kogupinnast.

Aasta	Põld	Niit	Karjamaa	Mets	Kõlbmatu maa
1866	8.4	19.7		33.6	
1881	13.3	23.9		26.7	
1911	19.6	20.4	14.1	24.7	21.1
1918	19.6	20.7	14.4	23.7	21.6

4. Maatulundusliku maa kasutamine kihelkondade viisi.

Kihelkonnad	Põllumaa			Heinamaa			Karjamaa			Mets		Muu maa		Kokku ha
	ha	%	100 elaniku kohta ha	ha	%	100 elaniku kohta ha	ha	%	100 elaniku kohta ha	ha	%	ha	%	
Audru (ühes Koonga v.)	9873.0	25.5	121	12324.3	34.2	—	9249.8	23.8	—	370.6	1.0	6974.7	18.0	38792.4
Halliste	12630.2	44.9	185	7297.9	26.0	107	4521.7	16.1	66	1814.8	6.5	1847.2	6.6	28111.8
Häädemeeste	3918.9	34.5	63	2745.4	24.2	44	2617.3	23.0	42	661.1	5.8	1414.7	12.5	11357.4
Karksi	7914.7	43.9	164	3989.7	22.1	83	3668.8	20.3	76	951.2	5.3	1509.2	8.4	18033.6
Pärnu	8381.1	34.6	163	7350.5	30.3	143	5737.5	23.7	111	569.2	2.4	2181.2	9.0	24219.5
Pärnu-Jaagupi	9798.4	21.8	141	16594.0	36.9	240	11473.8	25.5	165	477.7	1.1	6623.9	14.7	44967.8
Saarde	16533.7	32.3	132	12648.6	24.7	101	15281.2	29.9	122	2500.1	4.9	4183.9	8.2	51147.5
Tori	9474.1	34.9	146	7918.3	29.2	122	6635.8	24.4	102	720.6	2.6	2397.5	8.8	27146.3
Tõstamaa	4684.4	28.6	85	6405.7	39.1	116	4019.3	24.6	73	103.1	0.6	1157.9	7.1	16370.4
Vändra	13638.6	35.6	165	7339.6	19.2	83	10636.3	27.8	128	2385.9	6.2	4235.7	11.3	38326.1
Alevid ja Pärnu linn	229.6	36.8	—	158.9	25.4	—	103.0	16.5	—	21.4	3.4	111.8	17.9	624.7
Kokku	97079.7	32.4	—	84772.3	28.2	—	75059.4	25.0	—	10576.6	3.5	32727.5	20.9	300215.6

5. Maakasutus talundite suurusrühmade järele.

	Maatulunduslik maa						Metsamaa		Muu maa		Kokku	
	Põllu- ja aiamaa		Heinamaa		Karjamaa		ha	%	ha	%	ha	%
	ha	%	ha	%	ha	%						
0.5— 5 ha	2595.0	45.6	1032.7	18.2	519.4	9.1	602.6	10.6	936.5	16.5	5686.2	100
5—10 "	4834.0	36.3	3507.5	26.3	2552.8	19.1	364.5	2.7	2077.1	15.6	13335.9	100
10—20 "	14616.5	35.3	11890.0	28.7	9337.2	22.6	1119.5	2.7	4428.0	10.7	41391.2	100
20—30 "	18995.8	33.5	16119.3	28.5	12951.0	22.9	1192.4	2.1	7372.0	13.0	56630.5	100
30—60 "	37821.1	30.4	36243.5	29.2	33741.8	27.2	3826.9	3.1	12592.7	10.1	124226.0	100
60—120 "	14554.1	31.4	12505.4	27.0	13197.0	28.5	2615.3	5.6	3469.0	7.5	46340.8	100
120 ja enam ha	3663.2	29.1	3473.9	27.5	2960.2	21.9	855.0	6.8	1852.2	14.7	12605.0	100
Kokku	97079.7	32.3	84772.3	28.2	75059.2	25.0	10576.7	3.5	32727.5	10.9	300215.6	100

Toodud tabelist näeme, et inim põlve jooksul on kaugelt üle 50% põllumaad juurde võidetud, mis on sündinud metsa ja kõlmatu maa arvel.

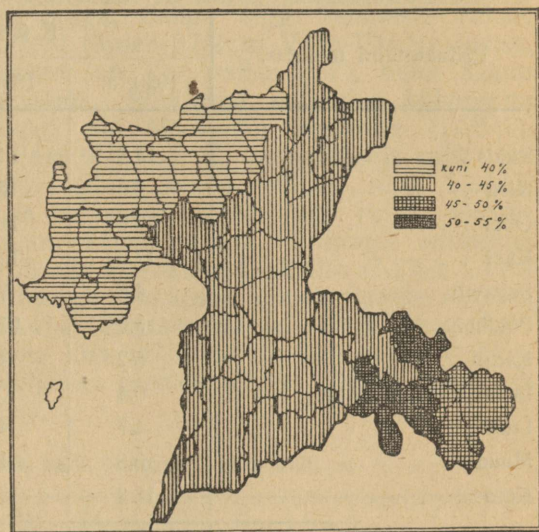
1925. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmeil on talundite kasutada 300 215.6 ha maad (v. 4. tabel), sellest põllu- ja aiamaad 97 079.7 ha ehk 32.4%, heinamaa all 84 772.3 ha ehk 28.2%, karjamaa all 75 059.4 ha ehk 25.0%, metsamaa all 10 576.7 ha ehk 3.5% ja muu maa all 32 727.5 ha ehk 10.9%.

Vaadeldes maatulundusliku maa kasutamist üksikuis kihelkonnis (4. tabel ja 5. joonis) näeme, et kõige suurem on põllumaa protsent maakonna kaguosas — Hallistes (44.9% ja Karksis (43.9%, kõige väikesem on põllumaa protsent maakonna loodeosas Jaagupis (21.8%), Audrus (25.5% ja Tõstamaal (28.6%). Vastupidine on seisund heina- ja karjamaadega, millede poolest on loodepoolsed kihelkonnad rikkamad ja kagupoolsed kehvemad.

Edasi on huvitav vaadelda maakasutamist talundite suurusrühmade järele (5. tabel). Tabelis toodud arvudest näeme, et põllumaa hulk on kõige suurem väiketallundis¹⁾ (45.6%) ja väheneb järjekindlalt talundite üldise maa-ala suurenemisega — vastupidine on seisund karjamaa hulga, — see on kõige väikesem väiketallundis (9.1%) ja suureneb järjekindlalt talundite suurenemisega (v. 5. tabel). Säärane põllu- ja karjamaa vahekordade muutumine näitab, et väiketallundis on maakasutamine üldiselt tõhusam.

Kui võrdleme edasi põllumaa kasutust talundite suurusrühmade järele, näeme, et kõigis talundis esikohal seisab tera- ja kaunvilja kasvatuse, mis kõigub 42.7%—49%. Teisele kohale tuleb põldhein, võttes oma alla 11.2%—28.5%, — erandiks on siin ainult õige väikesed (0.5—5 ha) talundid, kus juurvili seisab teisel kohal.

Kogu maakonna külvipindade muutuvust viimaseil aastail jälgides (v. 6. tabel) märkame üldiselt teraviljakasvatuse vähenemist,

5. joonis. Põllu % talundite kasutada olevast maatulunduslikust maast.

1) Väiketallund 0.5—20 ha, normaaltallund 20—30 ha, täistallund 30—60 ha, suurtallund üle 60 ha.

välja arvatud segavili, kus külviprotsent suureneb 2°/o võrra. Samuti väheneb kesa hulk aasta-aastalt. Sellevastu näitab tunduvalt tõusu põldheinakasvatuse, tõustes nelja aastaga 18.2^o/o-st kuni 25.8^o/o. Ka loomatoidu juurikate kasvatuses võib märkida järjekindlat tõusu.

Statistika Keskbüroo andmeil ja liigitusel langeb suur osa Pärnu- ja Maast taimekasvatuse teravilja — põldhein — lina valdkonda. Erandina tuleb siin nimetada Audru, Jaagupi ja Häädemeeste kihelkonda, mis langevad teravilja — põldhein valdkonda ning Tõstamaa khk., mis kuulub teravilja valdkonda.

6. Külvipindade muutumine 1920.—1925. a.

Põllukultuuri nimetus.	K ü l v i p i n d % %			
	1920. a.	1922. a.	1923. a.	1925. a.
Rukis	14.8	14.21	14.4	13.96
Nisu	2.0	2.47	2.47	2.42
Oder	12.0	11.95	10.72	10.14
Kaer	17.8	16.6	15.0	14.75
Segavili	4.8	7.13	7.78	6.73
Põldhein	18.2	21.21	23.41	23.81
Kartul	5.2	4.92	5.08	4.75
Loomatoidu juurikad	0.4	0.45	0.39	0.82
Lina	4.7	4.18	4.66	6.99
Muud	3.8	1.36	0.55	0.62
Kesa	16.3	15.52	15.54	15.01
Kokku	100.0	100.00	100.0	100.0

Jälgides põllukultuuride ulatust kihelkondade järele (8. tabel) näeme, et teraviljade all on kõige enam põldu maakonna loodepoolsetes kihelkondades, välja arvatud kaer, mida kasvatatakse kõige enam maakonna lõunaosas — Häädemeeste (19.5^o/o) ja Saarde (17.1^o/o) khk (maakonna keskm. 13.8, riiklik keskm. 15.2).

Vaadates üksikuid kultuure näeme, et rukki all on kõige rohkem põldu Tõstamaa (20.1^o/o), Audru (16.9^o/o) ja Häädemeeste (16.4^o/o) kihelkonnas (riigi keskm. 13.7). Kihnu vallas tõuseb rukki külvipind 30.2^o/o peale. Kõige väikesem on rukki külvipind Väandra (10.6^o/o), ja Halliste (10.8^o/o) khk. Üldse on rukki külvipinna protsent (14.0) alla üleriikliku keskmise (16.1^o/o). Nisu (tali- ja suvinisu) külvipinna protsent on kõige suurem (üle 2.7) Saarde, Pärnu-Jaagupi ja Häädemeeste kihelkonnas (riigi keskmine 2.5). Kihnu saarel on aga ainult 0.2 % põldu nisu all. OTRA külvatakse kõige rohkem (üle 12°/o) Pärnumaa loodepoolses osas: Pärnu-Jaagupi, Audru ja Tõstamaa khk,

kusjuures külvipinna protsent tõuseb 17.5:ni Kihnu vallas. Vähem külvipinna protsent on Reiu ja Sauga vallas (5.5). Pärnumaa keskmine odra külvipinna protsent (10.1) on alla üleriikliku keskmise (12.0%). Ka era suurim külvipind (üle 17%) moodustab kiilu, mille terav ots sihitud lõunast põhja ja võtab oma alla Häädemeeste (19.5%), Saarde (17.1%) (ilma Voltveti ja V.-Kariste vallata) ja Tori (ilma Tori vallata) kihelkonna ning Are valla. Peale selle on kaera külvipinna protsent üle 17 Uue-Vändra ja Lelle vallas. Laiksaare vallas tõuseb kaera külvipinna protsent 23.2:ni. Madalaim kaera külvipinna protsent on Kihnu vallas (1.7). Pärnumaa keskmine külvipinna protsent (14.7) on vähe alla üleriikliku keskmise (15.7). Põldheina all on kõige rohkem põllumaad Vändra (33.4%), Tori (24.4%), Halliste (23.8%) kihelkonnas ja Are, Suigu, Sauga ning Tammiste vallas, kusjuures põldheina külviprotsent tõuseb 37.2:ni Vana-Vändra vallas. Madalaim põldheina külviprotsent on Vee vallas (6.7), kuna Kihnu vallas üldse põldheina ei kasvatata. Põldheina keskmine külvipinna protsent (23.8) tõuseb kaugelt üle üleriikliku keskmise (17.6%). Kartuli suurim külvipind (üle 6%) osutub rannaäärseis valdades: Tõstamaa (8.1%), Pärnu (5.3%) (ilma Sauga vallata) ning Häädemeeste (11.1%) kihelkonnas ja Laiksaare ning Kilingi vallas, tustes kuni 18.5:ni Tahkuranna vallas. Üldse on aga Pärnumaa keskmine kartuli külvipinna protsent (4.7) alla üleriikliku keskmise (7.2%). Lina külvipind tõuseb üle 8% Pärnumaa lõunaosas, nimelt Saarde (9.6%), Halliste (9.6%) ja Karksi (10.4%) kihelkonnas ja Jäärja ning Talli vallas (kuni 12.6%). Madalaim lina külvipind on Seli vallas (1.4%). Keskmine Pärnumaa lina külvipinna protsent (7.0%) tõuseb tunduvalt üle üleriikliku keskmise (4.8%).

7. Keskmine saak haält kilogrammides 1925. a.

	Talli- ja suvi- rakis	Talinisu	Suvinisu	Kaunvilljad	Oder	Kaer	Kartul	Sööda- juurikad	Lina		Põldhein	Niiduhein
									Seeme	Kiud		
Audru	1208	1446	913	1028	1058	939	9803	16039	303	350	3202	894
Halliste	1252	1085	979	525	1036	829	8494	23042	282	295	3457	1072
Häädemeeste	1155	1105	992	1408	1182	922	9323	8026	370	445	3431	869
Karksi	1499	1155	1028	1676	1010	736	9658	22685	304	282	3554	1424
Pärnu	1195	1266	939	953	979	728	8000	18734	326	401	3338	961
Pärnu-Jaagupi	1283	1182	882	767	1023	948	6783	23192	370	375	3034	745
Saarde	1160	1010	767	520	1050	794	8886	11955	265	335	3255	1208
Tori	1300	1230	661	1027	1005	776	8838	19302	278	375	3281	692
Tõstamaa	1345	1182	1102	1102	1124	966	7087	19073	304	256	3049	728
Vändra	1185	1023	1067	829	900	723	7624	17969	322	463	3271	816
Pärnumaa keskmine	1251	1091	906	803	1025	809	8479	81225	303	350	3202	894

Kihelkonnad	Rukis		Nisu		Oder		Kaer		Segavili		Põlluhein	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Audru	1672.6	16.9	209.6	2.1	1273.9	12.9	669.8	6.8	1186.5	12.0	1640.7	16.6
Halliste	1366.7	10.8	280.3	2.2	1035.5	8.2	1744.2	13.8	1226.5	9.7	3001.6	23.8
Häädemeeste	640.7	16.4	152.5	3.9	372.4	9.5	765.7	19.5	45.9	1.2	449.8	11.5
Karksi	1008.8	12.7	151.0	1.9	756.5	9.6	929.6	11.7	800.8	10.1	1667.7	21.1
Pärnu	1135.5	13.6	134.7	1.6	531.1	6.4	1314.4	15.7	364.5	4.4	1905.1	22.8
Pärnu-Jaagupi	1416.1	14.4	288.8	2.9	1176.9	12.0	1225.0	12.5	590.3	6.0	1875.2	19.1
Saarde	1931.6	11.7	430.2	2.7	1539.6	9.3	2835.5	17.1	859.2	5.2	3090.2	18.7
Tori	1097.8	11.6	202.6	2.1	770.0	8.1	1447.9	15.3	234.8	2.5	2307.6	24.4
Tõstamaa	934.3	20.1	97.1	2.1	553.8	11.9	303.7	6.5	414.2	8.9	566.9	12.2
Vändra	1442.8	10.6	242.9	1.8	1169.3	8.6	2112.2	15.5	358.7	2.6	4549.3	33.4
Kokku	12661.4	13.0	2195.7	2.3	9196.0	9.5	13381.8	13.8	6104.9	6.3	21599.6	22.2
Pinna % ainult põllu- kultuuride all ole- vast maast	13.96		2.42		10.14		14.75		6.73		23.81	

Lõpuks peatume veel kogu maakonna ja ka üksikute kihelkonnade põllu- ja heinamaade saakide juures (v. 7. tabel). Kokkuvõttes võime tähendada, et teravilja saak on parem Tõstamaa, Audru, Jaagupi, Häädemeeste, Halliste ja Karksi kihelkonnas, üle 2200 kg ha :lt. Üsikuil aastail ja üksikute kultuuride puhul on aga sellest

9. Põllutöölise palkade tabel Pärnumaal (hinnad kroonides).

	Pärnumaal		riiklik keskm.	
	1925	1926	1925	1926
Aastatöölise kuupalk :				
mees	25.68	28.39	24.43	25.06
naine	18.58	22.36	16.53	18.05
Suvitöölise kuupalk :				
mees	45.19	43.88	35.63	36.25
naine	28.91	29.67	25.25	25.63
Karjaste palgad	20.55	20.19	21.29	20.46
Päevatöölised päevas :				
mees heinaajal	2.37	2.44	2.26	2.29
" lõikuseajal	2.36	2.08	2.05	1.94
naine heinaajal	1.75	1.77	1.75	1.79
" lõikuseajal	1.55	1.52	1.55	1.47

kultuuride järele.

Kartul		Sööda-juurikad		Lina		Muud vilja		Kesa		Põld ajut. söödis		keeduviija Puu- ja		Kokku põllu- ja aiamaad	
ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
485.7	4.9	45.5	0.5	293.5	3.0	62.0	0.6	1782.7	18.0	409.5	4.1	134.9	1.4	9873.0	100
391.7	3.1	75.6	0.6	1215.6	9.6	88.7	0.7	1484.0	11.7	1516.4	4.1	206.4	1.6	12633.2	100
436.3	11.1	51.1	1.3	138.4	3.5	26.0	0.7	512.7	13.1	195.1	5.0	132.3	3.4	3918.1	100
277.8	3.5	56.6	0.7	820.4	10.4	24.7	0.3	1070.7	13.5	214.1	2.7	136.0	1.7	7914.7	100
440.1	5.3	120.1	1.4	411.8	4.9	22.5	0.2	1202.7	14.4	670.0	8.0	129.5	1.6	8351.1	100
379.7	3.9	74.9	0.8	464.8	4.7	71.8	0.7	1606.0	16.4	519.7	5.3	125.2	1.3	9809.4	100
721.3	4.4	115.4	0.7	1583.2	9.6	132.9	0.8	2053.3	12.4	917.8	5.6	329.0	2.0	16533.7	100
384.1	4.1	103.1	1.1	469.2	5.0	56.1	0.6	1271.3	13.4	461.6	4.9	154.6	1.6	9474.1	100
378.1	8.1	15.6	0.3	80.0	1.7	16.6	0.4	968.8	20.8	289.8	6.2	66.3	1.4	4648.4	100
403.8	3.0	82.0	0.6	837.5	6.1	65.4	0.5	1640.3	12.0	529.9	3.9	196.0	1.4	13638.6	100
4313.8	4.4	741.4	0.8	6340.4	6.5	562.5	0.6	13615.5	14.0	4730.6	4.9	1616.3	1.7	97079.7	100
4.75		0.82		6.99		0.64		15.1		—		—		—	

üldpildist väga palju kõrvalekaldumisi, sest saagid on ilmastikuolude järele väga kõikumavad.

Arvustikulised andmed on meil aga liiga lühikese aja kohta kasutada selleks, et arvutada kindlaid keskmisi. Seda tuleb arvestada ka teiste kultuuride saakide puhul. Paremad kartuli- ning juurvilja-saagid on märkida Audru ning Saarde khk, — paremad põldheina-saagid Audru ja Häädemeeste khk, — paremad niiduheinasaagid maakonna lõunaosas — Karksi, Halliste, Saarde, Häädemeeste ja Pärnu khk. Linasaak on enam-vähem ühtlane kogu maakonnas.

Pärnumaa põllutulundusliku rahva jaotusel ühiskondlikesse kihtidesse saame järgmise pildi:

peremehed alaliselt palgatud töolistega 21% (riiklik keskm. 17.2)
 peremehed ilma alaliselt palgatud töolisteta 57% (riiklik keskm. 66.1)
 töölised ja teenijad 22% (riiklik keskm. 16.7)

Riiklikust keskmisest suurem alaliste palgatud töolistega majapidamiste protsent on tingitud Pärnumaal suurtalundite suuremast suhtelisest arvust, kus ilma võõra tööjõuta võimalik ei ole läbi saada. Muidugi tõuseb seejuures ka tööliste ja teenijate arv, nagu seda arvud eelpool näitavad. Kuigi Pärnumaa suurtalundite (üle 60 ha) arvuga ületab Viljandi-, Valga- ja Tartumaa, on viimaseis siiski alaliselt palgatud tööjõudu tarvitavate majapidamiste arv tunduvalt suurem (Valgamaa 29,5%, Tartumaa 25% ja Viljandimaa 24%). Tingitud on see vastupidine nähtus küll sellest, et Pärnumaa suurtalundeil on

sageli rohkesti ebaproduktiivset maad, mis kasutamata seisab, kuna põllukultuuriks kõlvulise maa hulk ei ületa harilikku normaaltalundi põllumaad. Et Pärnumaa talundid tarvitavad rohkesti võõrast tööjõudu, siis on ka siin tööpalgad võrdlemisi kallid (9. tabel), tunduvalt kallimad üleriiklikust keskmisest, kallimad kui üheski teises maakonnas, välja arvatud Valgamaa.

Uuemate põllutööriistade ja masinate tarvitamise suhtes on Pärnumaa võrdlemisi maha jäänud, nagu seda on kõik Lõuna-Eesti maakonnad. Näiteks tuleb 100 ha põllumaa kohta Pärnumaal külvimasinaid 0.3 (riiklik keskmine 0.5), viljalõikajaid 0.9 (riiklik keskm. 0.95), tuulamis- ja sorteerimismasinaid 1.7 (riiklik keskm. 1.9). Suhteliselt enam on vaid rohuniitjaid 1.9 100 ha põllumaa kohta (riiklik keskm. 1.5). Rohuniitjate suurem hulk on tingitud suhteliselt suuremast rohumaade hulgast. Teiste masinate ja riistade arv on ligidane üleriiklikule keskmisele. — Paremas seisundis masinate ja riistade hulga suhtes on Vädra ja Tori kihelkond.

Maaparandamise alal on Pärnumaal õige rohkesti tööd tehtud, eriti uue põllu juurdesoetamise suhtes. Nii oli põldu katastri andmeil 1866. a. 8.4%, 1881. a. 13.3%, 1911. a. juba 19.6% kogu maa-alast. Tööd jätkatakse ka praegu suure hooga, sest võimalusi ju pakub Pärnumaa selleks palju, — kultiveerimist ootavad veel 21.1% kõlbmatut maad; ka kultuurmaa vajab Pärnumaal palju parandamist, eriti kuivatamist, sest liigvesi on sagedas külaline. Põllumeeste Keskseksi eestvõttel on viimaste aastate jooksul tehtud järgmised maaparandustööd:

Aasta	Looditud		Ära märgitud		
	Maad ha	Magistraal-kraave km.	Lahtisi kraave km	Salakraave km	Kokku km
1923	606	—	6.242	25.130	31.372
1924	571	14.924	9.025	21.751	30.776
1925	2064	32.472	5.575	15.793	21.368
1926	1721	56.594	38.630	40.193	78.823
1927	291	54.645	20.853	51.825	72.678

Maa rendihindu vaadeldes näeme, et Pärnumaal on need võrdlemisi madalad nagu kogu Lõuna-Eestis, kõikudes 1926. a. 28—29 krooni vahel ha eest (riiklik keskm. 30 kr. ha). Pärnumaast odavamad maa rendihinnad on Lääne- ja Valgamaal (25—26 kr. ha). Üldse on põllumaa rendihinnad kõrgemad Põhja-Eestis, — kui aga vaadelda maa rendihindu terve talu viisi rentides, põld ühes karja- ja heinamaaga, siis näeme, et rendihinnad on odavamad Põhja-Eestis, kõikudes 1926. a. 15—21 kr.:ni ha:lt, kuna Lõuna-Eestis samal ajal maksti renti 24—28 kr.:ni ha:lt, seejuures Pärnumaal 24 kr., seega

kõige vähem Lõuna-Eestis. Odavam rent põllumaa eest on leevem arvatavasti suurest suurtalundite arvust, kust on võimalik osa põllumaad välja rentida, — odavam rent terveist talundest on aga kindlasti rohkest heina- ja karjamaist, mis ka keskmise rendihinna alla viivad.

Karjandus. Käsikäes põllutalunduse arenemisega näitab kiiret arenemist Pärnumaal, nagu kogu riigiski, ka karjatulundus. Raske on ütelda nende kahe maatulunduse haru — põllunduse ja karjanduse kohta, kumb neist on suurema tulundusliku tähtsusega. Meie oludes on need kaks maatulunduse haru teineteisega nõnda ligalt seotud, et neist üksikult võimatu kõnelda — üks täiendab teist, ja alles siis annavad nad elujõulise terviku.

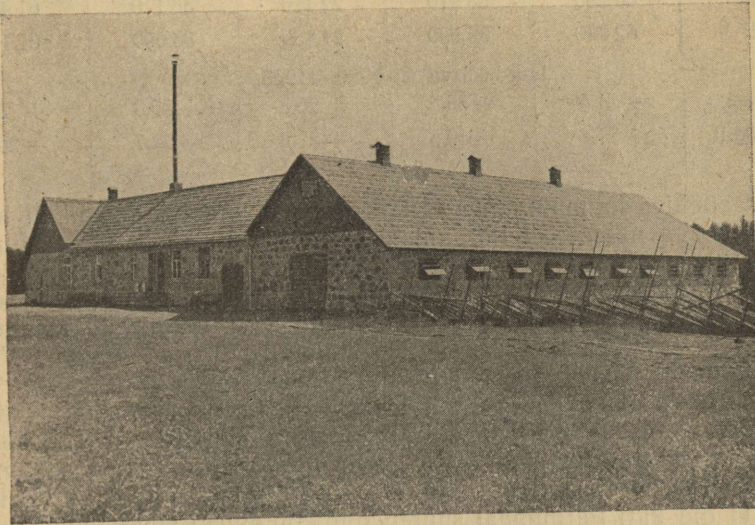

Foto F. Akel.

6. joonis. Vändra „Särghaua“ karjalaut, meierei ja sigala.

Et karjatulundus eriti palju kannatas sõjaolude all — loomade arv vähenes tunduvalt, viletsamate toitmiseolude (jõutoitude puudus) tõttu alanes saak, tõuaretusele ei saadud vastavate summade ja tege- laste puudusel küllalt tähelepanu pöörda — seega on seletatav nüüd normaaloludesse asudes eriti kiire tõus karjanduses. Vaadeldes kodu- loomade üldarvu liikumist 1920.—1927. a. (10. tabel), näeme seal järjekindlat loomade arvu juurdekasvu. Kõige suurem on lehmade arvu juurdekasv, kuue aasta jooksul 56.6% (üleriiklik keskm. 50.5%), — kõige väiksem lammaste juurdekasv, kuue aasta jooksul 5.3% (üleriiklik keskm. 20.5%). Võrreldes Pärnumaal koduloomade arvulist juurdekasvu üleriiklikkude keskmistega, näeme, et Pärnumaal on veiste, lehmade, eriti veel sigade juurdekasv suurem üleriiklikust keskmisest. Vähem on aga hobuste, eriti veel lammaste juurdekasv.

10. Koduloomade arvu tõus 1920.—1927. a.

Aasta	Veised	Lehmad	Hobused	Sead	Lambad
1920	45 832	24 843	17 437	24 468	58 346
1922	51 058	28 368	19 239	24 505	71 380
1923	50 765	31 626	20 770	34 141	68 710
1924	50 332	32 202	20 507	26 570	61 228
1925	55 770	36 396	21 517	32 768	75 486
1926	60 290	38 910	22 110	33 110	61 430
1927 ¹⁾	62 940	39 090	21 850	36 090	61 120
Juurdekasvu % 1920.—1926. a.					
Pärnumaal	+ 31.5	+ 56.6	+ 26.8	+ 35.3	+ 5.3
Üleriiklikult	+ 27.8	+ 50.5	+ 31.9	+ 22.7	+ 20.5

Vaadeldes loomaühikute arvu võrdlevalt maatulunduslikult kasutatava maaga näeme, et Pärnumaal tuleb iga 100 hektaari maatulunduslikult kasutatava maa kohta 28.4 loomaühikut (üleriiklik keskm. 30.9). Lõunapoolseis kihelkonnis on loomaühikute arv üldiselt suurem. Teiste maakondadega võrreldes on loomaühikute arv, võrdlevalt maatulunduslikult kasutatava maaga, suurem Viljandi-, Tartu-, Valga-, Võru- ja Põlva-, vähem Harju-, Lääne- ja Saaremaal.

Veisepidamine kui tähtsam karjamajanduse haru näitab järjekindlat tõusu. Kogu veiste arv on tõusnud 1920.—1926. aastani 45 832-lt 60 290:ni, seega kasvanud veiste arv 31.5% võrra. Lehmade arv on tõus veel suurem — 56.6% (v. 10. tabel). Kuid mitte ainult arvult ei ole kari Pärnumaal suurenenud, tunduvalt suurenenud on ka saagid. Vaadeldes kogu karjade keskmist saaki saame ühe lehma piimatoodangu tõusust karja kontrollandmeil järgmise pildi:

Kontrollaastad	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27
Piimatoodang kilogrammides:				
Pärnumaal	1 893	2 163	2 186	2 124
Lõuna-Eesti keskmine	1 831	2 106	2 236	2 190
Üleriiklik keskmine	1 870	2 164	2 293	2 274

Toodud andmeist näeme, et Pärnumaa kontrolli all olev kari jääb viimaseil aastail tunduvalt maha üleriiklikust keskmisest üksiku lehma kohta arvatud piimahulga suhtes. Siit ei tohi aga veel järeldada, nagu oleks Pärnumaa karjaaretuse suhtes mahajäänuid maa-

1) 1927. a. andmed on eelkokkuvõttes.

kondi. Kui vaadata söödatusuvust karjade juures, näeme, et Pärnumaa kontrollkarjades on söödatusuvus ligidane üleriiklikule keskmisele ja isegi parem. Kontrollandmeil andsid 100 söötühikut Pärnumaal 1924./25. a. 50 kg piima 1.81 kg võirasvaga (üleriiklik keskmine 50.3 kg piima 1.82 kg võirasvaga). 1925./26. kontrollaastal 50 kg piima 1.83 kg võirasvaga (üleriiklik keskmine 49.0 kg piima 1.78 kg võirasvaga), 1926./27. kontrollaastal 49.5 kg piima 1.81 kg võirasvaga (üleriikl. keskm. 50.4 kg piima 1.81 kg võirasvaga). Säärane nähtus on osalt seletatav seega, et karjakontrolli alla kuuluvate loomade hulgas Pärnumaal leidub palju maakarja. Maakari on kasvult palju väikesem meie teistest tähtsamaist karjatõugudest, seega ei suuda üksik loom piimahulga suhtes võistelda teiste tõugude üksikute loo-

7. joonis. „Särghaua“ kari.

Foto F. Akel.

madega, kuid väikesem loom tarvitab ka vähem toitu, kusjuures kokkuvõttes, nagu näeme eelpooltoodud arvudest, ei ole suuremat vahet toidutasuvuses. Piimakarja toodangut üksikute karjatõugude järele lahutades ja eraldi vaadates leiame, et eesti maatõul ja hollandi-friisi tõul toodang on olnud Pärnumaal 1925./26. a. üle keskmise, eesti punasel tõul keskmine.

Veiste arv on Pärnumaal võrreldes maatulunduslikult kasutatava maaga ligidane üleriiklikule keskmisele. Nii tuleb Pärnumaal 100 ha maatulunduslikult kasutatava maa kohta 21.6 veist, üleriiklikult keskmiselt 20.3 veist. Kõige tihedam on veiste arv 100 ha maatulundusliku maa kohta Kihnu vallas (39.4). — kõige vähem Suigu vallas (15.2).

Karjatõugude suhtes on Pärnumaal esikohal eesti punane (angelni) tõug; eesti maatõug ja hollandi-friisi tõug on peaaegu

võrdselt esitatud. Kuigi 1928. a. oli tõuseltsides registreeritud veiste arv Pärnumaal: eesti punane tõug — 1821 looma, eesti maatõug — 1008 looma, hollandi-friisi tõug — 957 looma. Võrreldes teiste maakondadega eesti maakarja suhtes on Pärnumaa esikohal. Ligemalt pooled eesti maatõuna registreeritud loomadest asuvad Pärnumaal. — Tõuseltside pullijaamu oli Pärnumaal 1928. a.: Eesti Maakarja Kasvatajate Seltsil 23, Eesti Angelnikarja Kasvatajate Seltsil 17 ja Eesti Hollandi-Friisikarja Kasvatajate Seltsil 11.

Piimakarja kontroll on Pärnumaal võrdlemisi hästi korraldatud. Kogu maal oli 1927. a. 29 kontrollühingut 665 liikme ja 5263 lehmaga. Seega on Pärnumaa lehmadest kontrolli all 13.5% (üleriiklik keskm. 9.1%). Üksikuist maist on ainult Viljandimaa karjakontrolliga tunduvalt ees (Viljandimaal on 17.3% kogu lehmadest kontrolli all). Eriti tihe kontrollühingute võrk on Vändra, Pärnu-Jaagupi, Tori, Karksi ja Halliste kihelkonnas. Esimene karjakontrollühing asutati Pärnumaal Vändras 1909. a., mis oli ka esimeseks kontrollühinguks Eestis. — Et kontrollühingud on teatava määrani otstarbekohase piimakarjapidamise aluseks, siis näitab kontrollühingute võrgu asetus ka karjapidamise võrdlevat seisundit.

Piimakarja saagid ja sööda tasuvuse andmed on toodud juba eelpool. Siin oleks märkida vaid veel seda, et Pärnumaal söötühikute arv lehma kohta on võrreldes teiste maakondadega väga väike, 1926./27. kontrollaastal vaid 1798 kg sü (üleriiklik keskm. 1483 sü). Ainult Saare- ja Petserimaal on söötühikute arv lehma kohta vähem kui Pärnumaal. — Jõusöödade hulk kogu söödast oli 1926./27. a. 16.8%, mis on tuntavalt vähem riikl. keskmisest (19.6) Üldine söötühikute väike arv lehma kohta on kooskõlas vähese piimahulgaga ja tingitud samuti kui vähene piimahulk rohkest väikesekasvulisest maatõust. Seega ei näita söötühikute väike arv siin mitte puudulikku toitmist, vaid on tingitud väikesekasvulisest karjatõust.

Paremaid karjakasvatajaist Pärnumaal tuleb nimetada:

Eesti punasetõu pidajad:

1. Aru, Chr. — Abja, Palu.
2. Kartau, H. — Talli, Saarepõllu.
3. Kull, M. — Vändra, Kullimaa.
4. Kuum, H. — Abja, Viraku.
5. Meltsas, H. — Vana-Kariste, Tõlla.
6. Männik, H. — Abja asundus.
7. Peterson, A. — Vändra, Särghaua.
8. Polli riigimõis.
9. Sindi Maaharijate osauhisus.

Eesti maatõu pidajad:

1. Alberg, J. — Taali, Kõrsa.
2. Anderson, T. — Taali, Künüoja.
3. Hansen, J. — Are, Pärivere.
4. Jaakson, J. — Are, Lõo.

5. Leesment, K. — Talli, Langsaare.
6. Prints, J. — Are, Pariselja.
7. Rungi, A. — Vändra, Kurgja.
8. Siim, M. — Are, Luha.

Hollandi-friisitõu pidajad :

1. Audru riigimõis.
2. Habicht, B. — Tori, Köstri.
3. Naudi, J. — Are asundus.
4. Pool, Th. — Tori, Piistaoja.

Foto F. Akel.

8. joonis. Uue-Vändra Rungi talu kari.

Piima ümbertöötamine toimub Pärnumaal peaaegu ainult ühistegelisel alusel. Siin töötas 1926. a. 54 ühispiimatalitust 3927 liikmega, — lehmade arv liikmeil 16 779, seega on kogu maakonnas leiduvaist lehmadest piimaühingute juurde koondatud 43.1% (üleriiklik keskm. 26.4). Toodud arvudest näeme, et Pärnumaa piimaühingute võrk on suutnud koondada väga suure arvu piimaloomi protsendiliselt üldisest lehmade arvust, ligemale kahekordse hulga võrreldes üleriikliku keskmisega. Teised maad ei suuda ükski siin Pärnumaaga võistelda. — Piima läbikäik Pärnumaa ühispiimatalitustes oli 1926. a. 28 103 tonni. Siin ületavad aga Viljandi- ja Tartumaa oma piimahulgaga Pärnumaa, sest Viljandimaa ühispiimatalitused võtavad kokku väga palju piima mittelijkmeilt (1926. a. 35.2% nende koguläbikäigust), Tartumaal on aga lehmade üldarv palju suurem Pärnumaa omast.

Pärnumaa ühispiimatallitused said mitteliikmeilt 1926. a. 10.7% piima nende piima koguläbikäigust.

Eraapiimatallitusi oli Pärnumaal 1926. a. vaid 2 (kogu riigis 68), piima läbikäiguga 528 tonni (kogu riigis 24 024 tonni), — seega ühispiimatallituste läbikäigust ainult 1.9%.

Vändra ja Tori khk läheb piima piimatallitustesse üldse 60% kogutoodangust; Pärnu, Pärnu-Jaagupi, Halliste ja Karksi khk 40—60% kogutoodangust.

Suurem osa Pärnumaa ühispiimatallitusi on võrdlemisi vähese piima läbikäiguga: ühinguid piima läbikäiguga üle 2000 tonni Pärnumaal üldse ei ole, läbikäiguga 1000—2000 tonnini on 7 ühispiimatallitust, läbikäiguga 500—1000 tonni on 12 ühispiimatallitust, kõigis teistes 36 ühispiimatallituses on piima läbikäik alla 500 tonni. Võrdlemisi vähesest piima läbikäigust Pärnumaa ühispiimatallitustes on tingitud ka madalam piimahind, mis keskmiselt jääb ikka vähe alla üleriiklikust hinnast. Nõnda maksid Pärnumaa ühingud piima kg eest 1925. a. keskmiselt 10.6 senti (üleriiklik keskm. 10.7), 1926. a. keskm. 9.1 senti (üleriiklik keskm. 9.2). — Kogu sissetulnud piimast tarvitati või valmistamiseks 99.5% (üleriiklik keskm. 98.7). Või väljaveo kontrolljaama andmeil läks kogu Pärnumaa võitoodangust I sorti 52.5 (riikl. keskm. 55.5), II sorti 43.6% (riikl. keskm. 41.3) siseturgu 3.9% (riikl. keskm. 3.2). — Juustu valmistati väga piiratud arvul Abja-Paluoja ja Särghaua ühispiimatallitustes.

Üldse on märgata Pärnumaal väga elavat uute liikmete juurdevoolu piimaühinguile, mis annab lootust piimahulga tõusuks ühispiimatallitustes, millele loodetavasti järgneb ka tööstuskulude protsendi vähenemine ja sellega üheskoos piimahinna tõus.

Hobusekasvatuse siht on Pärnumaal, nagu meil kogu riigiki, rahuldada oma majapidamise nõudeid hobusetöõjõu suhtes. Ainult harukordadel kasvatatakse hobuseid Pärnumaal ka müügiks. Iga tööealise hobuse kohta tuleb põllumaad keskmiselt 5.6 ha (üleriikl. keskm. 5.5 ha.). Maakonna loodeosas on põllumaa hulk ühe hobuse kohta vähem (umbes 4 ha), kagupoolses osas ja kohati ka Tori ning Vändra khk suurem (üle 6 ha).

Hobuste tõuaretusele on pöördud Pärnumaal rohkesti tähelepanu. Tõuraamatusse märgitud hobuseid oli Pärnumaal 1925. a. üldse 308, — neist täkke 56, määrasid 252. Kõige enam on levinud Pärnumaal Tori hobune — tõuraamatusse märgitud 278; siis vähesel määral ka Eesti hobune — tõuraamatusse märgitud 24; eesti Ardensi hobuseid on tõuraamatusse märgitud vaid 6. Tori hobuste tõuseltsil, mille juhatus asub küll Viljandis, on Pärnumaal rohkesti liikmeid. Paarituspunktide ja varsakoplite sisseseadmiseks on nimetatud seltsile antud kasutada maad kahest Pärnumaa mõisast — Abjast ja Tõstamaalt. Paarituspunkte ning varsakopleid kasutatakse väga elavalt. 1925. aastal oli Pärnumaal 26 Tori hobuse tõugu täkku, keda kasutati paaritamisel 792 korda; 1926. a. tõusis täkkude arv 28:ni, kuid paarituste arv langes 497:ni. Paarituste arvu langus on 1926. a. üldine, välja arvatud Järva- ja Harjumaa. Seletatav on see hobuste hindade langusega,

mis omakorda tingitud üldisest hobuste arvu juurdekasvust (v. 28. tabel lk. 92). Varssu on registreeritud 1926. aastal 136. Kõige suurem on märgitud Tori hobuste arv Viljandimaal (371), siis Pärnumaal; teised maad jäävad juba kaugemale.

Ka Eesti hobune leiab Pärnumaal poolehoidu. Eesti hobuse kasvatajate seltsil on ka Pärnumaal liikmeid, kes järjekindlalt viivad edasi Eesti hobuse aretamist. Eesti hobuse tõugu tække oli 1925. a. Pärnumaal 2 — neid kasutati paaritamisel 69 korda; 1926. a. tõusis täkkude arv 3:ni, kuid paarituste arv langes 22:ni. Põhjused sääraseks paarituste arvu languseks on samad, mis Tori hobuse käsitusel mainitud, s. o. hobuse hindade langemine. Varssu on registreeritud 1926. a. 12. — Kõige suurem märgitud Eesti hobuste arv on Saaremaal (208); Pärnumaa on siin viimaste hulgas.

9. joonis. M. Siimu Luha asundustalu savist puhas-karjalaut. Ehitatud 1926. a. ja läks maksma ligi 9000 kr. Et vesi seinu väljast ei leotaks, on seinad laudadega kaetud.

Seakasvatuse. Võrreldes veise- ja hobusekasvatusega on olnud seakasvatusel Pärnumaal viimaseil aastail kõige suurem edu. 1920.—1927. aastani on tõusnud sigade arv 24 468:st 36 090:ni, seega tõusnud 47% (v. tabel 10.). Keskmiselt tuleb kogu maakonnas sigu ühe talundi kohta 1927. a. 3.3 (üleriiklik keskm. 2.8). Sigade arv võrreldes talundite arvuga on suurem maakonna kaguosas (üle 4 sea talundi kohta). Seakasvatuse siht on olnud hea peekonsiga. Enam peekonsigu on andnud raudtee ümbruskonna talundid, kuna kaugemais maakohtades kasvatati rohkem pekksigu, sest peekonsigade vedu ja saatmine elusalt Tallinna, kus asus senini ainuke eksport-tapamaja, oli sealt väga raskendatud, kohalik turg hindab aga kõrgemalt pekksigu.

Sigade tõuaretuse seisukohalt tuleb eriti nimetada maasigade sugulava Joh. Hansen'i talus Are-Päriveres. J. Hansen'i mõjul, kes

juba kauemat aega tuntud sigade tõuaretajana, on kogu ümbruskonnas seakasvatus võrdlemisi hästi arenenud, nõnda et varemalt Are ümbrusest väga palju põrsaid isegi Harjumaale veeti, eriti Rapla laadale, kus Pärnumaalt toodud põrsad olid alati heas kuulsuses. — Nooremaist sea-tõuaretajaist tuleb veel nimetada B. Habicht'i, Tori-Köstril, kes on yorkshire tõugu sigade sugulava kandidaat. Tõuaretuslikult paremad ringkonnad on Are, Tori, Vändra ja Pöögle.

Lambakasvatusel ei ole Pärnumaal suurt edu märgata. Lammaste arvus võib märkida ainult väikest tõusu. 1920.—1927. aastani on lammaste arv tõusnud 2774 looma võrra, s. o. 5.2% (üleriiklik keskm. 20.5%) (v. 28. tabel lk. 92). Lammaste arv talundi kohta on siiski Pärnumaal kaunis suur — keskmiselt 1927. aastal 5.7 looma (üleriiklik keskm. 5.3). Teistest maakondadest võistlevad Pärnumaaga lammaste arvuga talundi kohta ainult Saare- ja Läänemaa. Lammaste villatoodang aastas on 1-aastasil ja vanemal 4.7 naela (üleriiklik keskm. 2.7), talledel alla 1 a. 2.3 naela (üleriiklik keskm. 2.1), seega on villasaak üle keskmise. Pärnumaast suurem villasaak lamba kohta on Järva-, Viru- ja Harjumaal.

Ka sulgloomade kasvatusel ei ole Pärnumaal erilist edu. Kogu maakonnas oli sulgloomi 1925. a. — 62 273, 1926. a. — 66 140, seega juurdekasv arvult 6.2% (riiklik keskm. 10.2%). Sulgloomade liigitusel saame järgmised arvud: kanu 53 430, kukki — 7 320, hanesid — 4 000, muid linde 1 390. Kanu kui tähtsamaid sulgloomi tuli 1927. a. talundi kohta keskmiselt 8.3 (riiklik keskm. 9.5). Kanade munatoodang oli 1925. a. 100.9 muna aastas (riiklik keskm. 98.1), 1926. a. — 90.5 muna aastas (riiklik keskm. 98.5). Toodud arvudest näeme, et Pärnumaa niihästi sulgloomade arvus kui ka toodangus maha jääb teistest maakondadest. Põhjuseks on siin jällegi Pärnumaa halvad veoolud. Lõuna- ja kagupoolses osas on paremad ühendusvõimalused Tallinnaga kui väljaveo keskkohaga, siin on ka sulgloomade arv palju suurem.

Võrreldes keskmisi loomade müügihindu laatadel, näeme, et Pärnumaal on loomade hinnad püsivalt madalamad riiklikust keskmisest, välja arvatud põrsaste hinnad. 1926. ja 1927. a. olid müügihinnad laatadel järgmised (11. tabel):

11. Loomade müügihinnad laatadel
(kroonides.)

	Tööhobused		Lüpsilehmad		Lihaloomad		Lambad	Põrsad	
	head	keskmised	head	keskmised	head	keskmised		kuni 6 nädalat	6—10 nädalat
Pärnumaal 1926. a.	200	182	154	116	108	60	11	15	24
Üleriikl. keskm. 1926. a. . . .	277	183	156	116	146	74	13	13	20
Pärnumaal 1927. a.	205	140	118	86	105	53	10	11	18
Üleriikl. keskm. 1927. a. . . .	232	148	119	86	119	55	12	10	15

Madalamad loomade müügihinnad võrreldes Pärnumaaga on üldiselt Saare- ja Läänemaal. Üksikute loomaliikide müügihinnad on võrdlemisi madalamad veel Valga-, Võru- ja Setumaal.

Loomade tervishoiu korralduse alal on Pärnumaa jaotatud viieks loomaarsti jaoskonnaks, kusjuures kahe jaoskonna juures — Vändras ja Hallistes, asuvad ka loomakliinikud (45. joonis). Ettetulnud üldine loomahaiguste arv on viimaseil aastail võrdne üleriikliku seisundiga. Nõnda registreeriti Pärnumaal 1925. a. loomahaiguse juhtumeid 428 (üleriiklikult 4376), selle hulgas taudijuhtumeid 11.4% (üleriiklik keskm. 12.7); 1926. a. registreeriti loomahaiguse juhtumeid 767 (üle-

Foto F. Akel.

10. joonis. Vana-Vändra loomakliinik.

riiklikult 7.940), selle hulgas taudijuhtumeid 19.2% (üleriiklik keskmine 20.3). Taudidest tuleb eriti märkida veiste punahaigust Uue-Vändra vallas (1925. a. — 7 juhtumit, 1926. a. — 26 juht.) ja Vana-Vändra vallas (1925. a. — 52 juht., 1926. a. — 39 juht.); sigade kopsutaudi 1926. a. Uue-Vändra v. 11 juht. ja Vana-Vändra v. 16 juht.; hobuste verepleki haigust 1926. a. Vana-Vändra v. 7 juhtumit ja Abja v. 5 juhtumit.

Rohkesti huvi pakub veel loomade jaotus maaomanduse ja talundite suurusrühmade järele (v. 11. ja 12. tabel). Tabelis toodud arvudest näeme, et kõige intensiivsem on loomakasvatus riigi (end. mõisa) renditalundites, neile järgnevad ostutalundid, mis peremeeste eneste käes pidada, siis asundustalundid ja lõpuks — renditalundid ostutalundite maadel. Loomade arv võrreldes põllu-

maaga on üle keskmise ostutalundeis ja end. mõisa renditalundeis, kuna kõigis teistes talundeis on alla keskmise.

12. Loomade jaotus maaomanduse järgi 1925. a.

Talundite liigid	Hobuseid			Veiseid			Lambaid			Sigu		
	Kokku	1 talundi kohta	100 ha põllumaa kohta	Kokku	1 talundi kohta	100 ha põllumaa kohta	Kokku	1 talundi kohta	100 ha põllumaa kohta	Kokku	1 talundi kohta	100 ha põllumaa kohta
Ostutalundid peremeeste käes pidada	11 538	2.3	21.5	30 902	6.2	57.5	37 565	7.5	70.0	16 717	3.4	31.1
Renditalundid ostutalundite mail . .	1 637	1.2	21.0	3 887	2.8	47.1	5 904	4.2	71.5	2 498	1.8	30.2
Riigi (end. mõisa) renditalundid . .	3 742	2.2	24.4	9 649	5.6	62.7	13 007	7.5	84.6	5 115	3.0	33.3
Asundustalundid . .	2 523	1.5	21.1	5 586	3.4	46.8	9 110	5.5	76.4	3 490	2.1	29.1
Muud talundid . . .	1 624	1.6	20.8	4 187	4.0	53.7	5 288	5.1	67.8	2 136	2.1	27.4
Kokku	21 064	1.9	21.7	54 211	5.0	55.8	70 874	6.5	73.0	29 946	2.8	30.8

13. Loomade jaotus talundite suurusrühmade järel 1925. a.

Talundi suurusrühmad	Hobuseid			Veiseid			Lambaid			Sigu		
	Kokku	1 talundi kohta	100 ha põllumaa kohta	Kokku	1 talundi kohta	100 ha põllumaa kohta	Kokku	1 talundi kohta	100 ha põllumaa kohta	Kokku	1 talundi kohta	100 ha põllumaa kohta
0.5— 5 ha	958	0.5	32.4	1 986	1.1	67.1	4 096	2.3	172.1	1 895	1.1	64.0
5— 10 „	1 406	1.0	25.6	3 008	2.0	54.8	5 587	3.7	102.0	2 077	1.3	37.9
10— 20 „	3 562	1.4	21.2	8 587	3.5	51.1	14 757	6.1	88.0	5 088	2.1	30.2
20— 30 „	4 323	2.2	23.7	10 310	5.3	56.4	14 505	7.2	79.5	5 561	2.8	30.4
30— 60 „	7 917	3.1	20.3	21 400	8.2	54.8	24 300	9.4	62.3	11 034	4.2	28.2
60—120 „	2 358	4.4	22.4	7 436	13.8	70.7	6 921	12.9	65.8	3 886	7.3	37.0
120— ja enam	540	11.2	23.5	1 544	32.1	67.0	708	14.7	30.8	405	8.4	17.6
Kokku	21 064	—	22.1	54 211	—	57.0	70 874	—	74.3	29 946	—	31.4

Kõige tihedamalt on hobuseid 100 ha põllumaa kohta arvatult 0.5—5 ha suuruseis talundeis (32.4) ja kõige hõredamalt 30—60 ha suuruseis talundeis (20.3). Veiseid on kõige rohkem 0.5—5 ha suu-

ruseis talundeis (67.1), siis üle 120 ha: stes (67.0) ja 60—120 ha (70.7). Lammaste kasvatuse intensiivsus on pöördvõrdeline talundite suurusele. Sigade kasvatuse intensiivsus on kõige intensiivsem 0.5—10 ha ja 60—120 ha talundites ja kõige vähem 120 ha ja suuremais.

Vaadeldes Pärnumaa põllumajandusliku arvepidamise andmeid näeme, et Pärnumaa talundites, välja arvatud suurtalundid, on kogusaak, puhtsaak, kogusaagi vahe, maatulunduslik tulu ja ka rahvatulunduslik tulu väikesemad üleriiklikest keskmistest. Ka tootmiskulud 1 ha tulundusmaa kohta on vähemad (14. tabel). Põhjuseks on siin jällegi Pärnumaa rohked kultiveerimata heina- ja karjamaad, mis nii paljudest vaatekohtadest võetult Pärnumaale erilise ilme annavad.

14. Talundite tootmiskulud, tasuvus ja tuluolud 1925/26 p.-a. arvatud 1 ha tulundusmaa kohta sentides.

	Tootmiskulud	Kogusaak	Puhtsaak	Puhtsaagi vahe	Tasuvuse %	Maatulunduslik tulu	Rahvatulunduslik tulu
Väke- (Pärnumaal	25 882	22 884	1 282	-3 009	2.22	12 845	16 727
talundid (üleriikl. keskm.	23 163	20 541	1 452	-2 622	1.93	10.441	13 760
Normaal- (Pärnumaal	17 031	15 441	1 925	- 237	2.92	6 715	11 341
talundid (üleriikl. keskm.	15 235	13 430	1 225	-1 805	2.68	6 427	9 516
Täis- (Pärnumaal	13 206	12 747	2 013	- 281	5.65	5 637	8 993
talundid (üleriikl. keskm.	12 739	11 444	1 333	-1 295	3.29	4 933	8 003
Suur- (Pärnumaal	10 601	8 714	598	-1 887	1.18	1 868	5 216
talundid (üleriikl. keskm.	11 264	9 637	1 020	-1 627	2.04	2 161	5 731

Aiandus ja mesindus. Pärnumaal oli 1925. a. üleskirjutusel puu- ja keeduvilja all üldse 1616 ha maad, mis on talundite kasutada olevast üldpinnast 0.54% (riiklik keskm. 0.52) ehk põllu- ja aiamaast 1.66% (riiklik keskm. 1.59). Kandvaid viljapuid oli Pärnumaal 1925. a. 116 923 (kogu riigis 959 374), neist õunapuid 79 300 (riiklik keskm. 70.2), pirnipuid 1.6%, ploompuid 10.9%, kirsipuid 8.2%. Iga 10 maaelaniku kohta tuleb 15.6 viljapuud (riiklik keskm. 11.7). Siit näeme, et aiamaad, võrreldes talundite kasutada oleva kogupindalaga, on Pärnumaal enam kui keskmiselt riigis. Ka viljapuude arv, võrreldes elanikkude arvuga, on suurem riiklikust keskmisest.

Aiasaadused kasutatakse enamasti omas majapidamises. Suuremaid äriaedu on vaid üksikuid, kes varustavad peamiselt Pärnu linna aiasaadustega. Pärnu—Tallinna raudtee otseühendus loodetavasti tõstab aiatöö tähtsust Pärnumaal, sest selle kaudu avaneb võimalus kergemini pääseda Tallinna turule, kus aiasaaduste hinnad kõrgemad ja nõudmine suurem.

Mesilastepidamine näitab Pärnumaal viimaseil aastail kaunis suurt edu. Pärnumaal oli mesiperesid 1920. a. — 1430, 1924. a. — 2995, 1925. a. — 4779, seega on viie aasta kestel mesiperede arv tõusnud kolmekordseks (11. joonis). Ka teistes maakondades näeme üldiselt samasugu tõusu mesilastepidamises. — Keskmine meesaak 1925. a. ühelt tarult oli Pärnumaal 2,7 kg (riiklik keskm. 2,3 kg), — kogu meetoodang maal 11 250 kg (kogu riigis 89 200 kg). 1925. a. meesaagi vaatlemisel tuleb arvestada seda, et nimetatud aasta oli mesilastepidamisele üks ebasoodsamaid, millega on seletatav äärmiselt madal meesaak.

11. joonis. „Särghaua“ mesila.

Foto F. Akel.

Maatulundusliku kutsehariduse edendamiseks teotseb Polli mõisa kaheaastane põllutöökool (12. joonis), Abjas põllumajanduslik gümnaasium ja Väandras põllumajanduslik gümnaasium. Kahjuks ei ole Polli põllutöökool kui ainuke tegelik kutsehariduse levitaja Pärnumaal senini suutnud küllalt rohket õpilasperet oma ümber koondata. Kool võiks mahutada julgesti kahekordse õpilaste arvu võrreldes praegusega. Kodumajanduse alal töötab kool Saardes. Kavatsus on neid asutada veel kolm — Abja, Tammistu ja Kaelaste. Põllutöökoole on kavatsus asutada veel Väandra ja Audru. — Varem töötas Halliste kihelkonnas Liplapil tütarlaste majapidamise ja aiatöö kool prl. M. Sapas'e juhatusel (13. ja 14. joonis). Kool oli esimene tütarlaste kutsekool Eestis ja pühitses 1926. a. juba oma 15-a. juubelit. Kahjuks lõpetas aga kool juubeliaastaga oma tegevuse.

Maatulunduslikust katseasjandusest tuleb Pärnumaal nimetada vaid katsepõlde Pollis.

Maatulundusliku nõuande uue korralduse alusel on jaotatud Pärnumaa seitsmesse agronoomilisesse jaoskonda, kus igas jaoskonnas töötab oma jaoskonna agronoom. Jaoskonna agronoomide töö ühtlustajaks on maa-agronoom asukohaga Pärnus. Praeguse korralduse alusel on jaoskondade piirid järgmised: 1) Pärnu jsk.: Sauga, Tammiste, Taali ja Reiu vald; 2) Audru jsk.: Audru, Seli, Tõstamaa, Võlla, Koonga ja Jõõpre vald; 3) P.-Jaagupi jsk.: Vee, Halinga, Kaelase, Änge, Kaisma, Suigu ja Are vald; 4) Vändra jsk.: V.-Vändra, U.-Vändra, Lelle, Viluvere ja Tori vald; 5) Hääde-

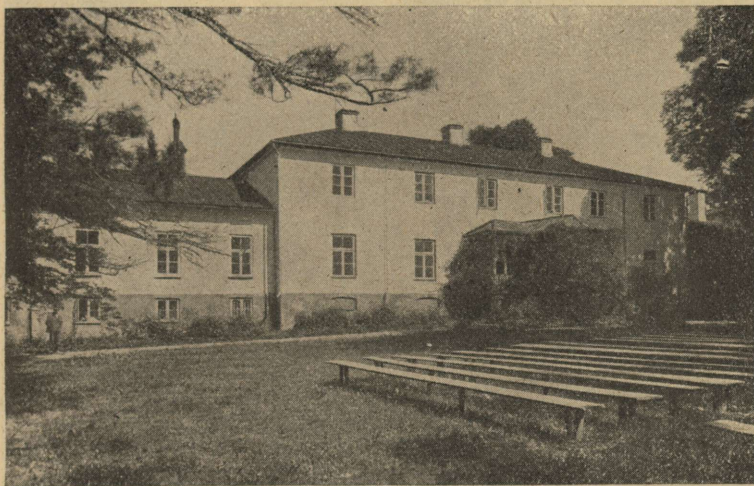

Foto F. Akel.

12. joonis. Polli põllutöökool.

meeste jsk.: Häädemeeste, Orajõe, Laiksaare, Tahkuranna ja Uulu vald; 6) Saarde jsk.: Kilingi, Pati, Voltveti, Jäärja ja Talli vald; 7) Abja jsk.: Vana-Kariste, Uue-Kariste, Pornuse, Polli, Pöogle, Karksi, Penuja, Laatre ja Abja vald.

Eriasjatundjatest töötavad siin alaliselt: 1 aianduse instruktor, 1 kodumajanduse instruktor, 1 ehitusnõuandja ning 2 kultuurtehnikut, viimased ainult suvel. Varem töötasid Pärnumaal samad eriteadlased. Maa- ja jaoskonna agronoomide asemel töötasid põllumajandusliku nõuande alal 1 põllumajanduse inspektor ja 2 instruktorit Põllumeeste Keskeltsi poolt ning 1 instruktor Asunikkuude Liidu poolt. Karja alal töötavad 21 kontroll-assistenti ja 4 rändkarjaravitsejat. Kui varem maatulundusliku nõuande töö seisis peaasjalikult kursuste korraldamises ja üldse sõnalisel nõuandes, siis on praegu võistlus- ja näite-

tööd esikohal (15. joonis), seega tegeliku tööskuse ja osavuse aren-
damine ning uuenduste paremuse näitamine tegelikule põllumehele
otse tegelikus majapidamises.

Metsandus. Metsade pindala ja levimine. Pärnumaa
on kodumaa metsarikkamaid maakondi. Katastri andmeil on üld-
pinnast (507 146 ha) metsa all 120 410 ha, s. o. 23.7%, ehk iga ini-
mese kohta 1.28 ha (kogu riigis vastavalt 20.0% ja 1.11 ha). Metsad
pole maakonnas ühtlaselt jaotatud. Kuna Mihkli khk katastri andmeil
on ainult 1.87% ja Jaagupi khk — 6.41% maast metsa all, tõuseb
Saarde kihelkonnas metsa protsent 48.58:ni. Suuremad metsa-

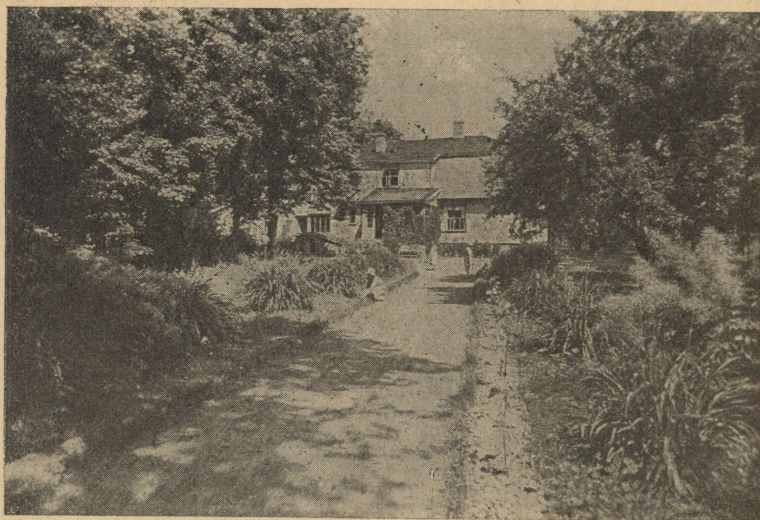

Foto F. Akel.

13. joonis. Liplapi majapidamis- ja aiatöökool.

kompleksid on: Edela-Pärnumaa massiiv, Pärnu madaliku
lõunaosas, see moodustab üksi 8 metskonna metsad (Surju, Taali,
Kilingi, Voltveti, Laiksaare, Orajõe ja Viljandimaalt — Vastemõisa ja
Kõpu). Sellesse massiivi on koondatud ligikaudu 15% kogu Eesti
metsadest. Vähemaist massiivest oleksid nimetada Pärnu-Tõsta-
maa (Audru, Tõstamaa, Võlla ja Pootsi metsad) ja maakonna kirde-
osas Vändra massiiv. Need on valdavas enamikus salumetsad,
kuuse-lehtpuu seguga, kus viimaseist esikohal kask, kohati lodudel
must-lepp, paiguti ka haab ja saar. Enam tükeldatud on metsad
maakonna kaguosas, Halliste ja Karksi khk, vöorte ja suurkühmade
valdkonnas, esinedes kultuurmaistute vahel väikeste üksustena.

Omanduslik kuuluvus. Enne ilmasõda kuulus Pärnumaa
metsadest:

	Katastri andm.	%	Vene mets. dep.	%
Riigile	49 100	39	51 392	42.5
Suurmaaomanikele . .	61 100	48	64 285	53.9
Väikekohapidajatele . .	11 200	9	323	0.3
Omavalitsusile	4 600	4	4 951	4.1
Kokku ha	126 000	—	120 952	—

Vene metsade departemangu andmeis a. 1913 puuduvad metsatükid alla 25 ha, millega seletatav ka väikekohaomanikkude metsade

Foto F. Akel.

14. joonis. Liplapi kooli katseaed.

vähesus. Nimetamisväärt on ka Pärnu linnametsade pindala (5 448 ha), mis moodustab ligikaudu poole üldistest omavalitsuste endistest metsadest kogu riigis.

End. Vene riigimetsadest praegusel Eesti territooriumil oli tervelt 54% koondatud Pärnumaale ja ülejäänud enamasti mujale L.-Eesti. Need metsad riigistati suuremas enamikus juba Rootsi kuninga Karl XI poolt. Praegune riigimetsade pindala Pärnumaal 1927. a. Riigimetsade Valitsuse andmeil on 107 719 ha, s. o. 75.5% kogu Pärnumaa metsadest (katastri andmeil).

Erametsad rahuldavad ainult omanikke eneste nõudeid, varustades turgu vaid väheste küttepuudega. Metsatuluslikust seisukohast on seepärast olulised vaid riigi metskonnad; need on järg-

mised 15: Audru, Halinga, Jäärja, Kariste, Kilingi, Laiksaare, Lodja, Orajõe, Surju, Voltveti, Taali, Karksi, Polli, Kõnnu ja Vändra. Neist alluvad esimesed 11 metskonda Pärnu ringkonna metsarevidendile, Karksi ja Polli metsk. — Viljandi — ja 2 viimast — Järva ringk. metsarevidendile. Metskondade suurus on 4 335 ha (Karksi metsk., sellest metsamaad 85%) kuni 20 529 ha (Halinga metsk., sellest metsamaad kõigest 8.7%).

Tähtsamad puuliigid ja nende kasvutingimused. Pindalalt kui ka massilt on okaspuudest Pärnumaal esikohal kuusk.

15. joonis. Võistlustööd juurvilja harvendamises. Pärnu Põllumeeste Seltsi erinäitusel 28.—30. aug. 1926.

Katastri andmed (1904—1910) metsa koosseisu kohta Pärnumaal:

% maakonna metsapinnast		
kuusemetsad	männimetsad	lehtpuumetsad
37	24	39

Katastri andmeis on lehtmetsa suur protsent tingitud karjamaa võsa arvestamisest.

Kuusk esineb kõigis Pärnumaa salu-, laane- ja lodumetsades nii savi- kui ka rühkmuldade aladel. Kuid harva esinevad kuusikud puhtal kujul ja sedagi põhjustatud inimese tegevusest. Enamasti seltivad kuusega mitmesugusel määral kõik lehtpuud ja mänd (v. „Taimkate“). Edela-Pärnumaa suures metsamassiivis n. n. „Suures metsas“ on kuusk enamuspuliik. Selles lodumetsas omavad kanalitest ja raudteest kaugemad osad oma puutumatus olekus tõelise ürgmetsa iseloomu, mida täiendavad rohked tuulemurrud ja -heited. Kahjuks

15. Riigimetsade pindala ja koosseis 1927. a. (ha)

	Okasmetsa vanusklasside järele					Lehtmetsa vanusklasside järele					Kokku			Kokku metsamaad							
	1—20 a.		21—40 a.		41—60 a.		61—80 a.		üle 80 a.		1—10 a.		11—20 a.		21—30 a.		31—40 a.		40 a. üldse		
Kogu riigis	75 667	84 412	80 628	101 712	134 687	31 995	35 107	27 985	25 240	80 818	477 106	201 145	678 251	53 223	16 994	748 468					
Sellest Pärnumaal	8 174	7 127	7 326	8 019	33 517	6 176	7 187	4 271	3 866	13 905	64 163	35 405	99 568	7 070	1 081	107 719					
	%																				
Kogu riigis	15,9	17,7	16,9	21,3	28,2	15,9	17,5	13,9	12,5	40,2	70,3	29,7	90,6	7,1	2,3	100					
Pärnumaal	12,7	11,1	11,4	12,5	52,3	17,4	20,3	12,1	10,9	39,3	64,4	35,6	92,4	6,6	1,0	100					

kahaneb aga kuusemetsa pindala järjekindlalt lehtmetsa kasuks, sest praegu riigimetsades tarvitusel oleva lageraieviisi puhul ei suuda raies-tikud uuenduda kuusega liigse niiskuse ja rikkaliku rohukasvu tõttu, vaid on sunnitud maad andma känduvõsust kiirelt kasvavaile ja rikkalikult sigivaile lehtpuule. Lageraie aga, kui ainuke kasutusviis riigimetsades, oli tarvitusel juba 1850. a. (Kilingi metstk.).

Vanemais kuusikuis võib puude kogumassi ha kohta arvata 300 m³ peale. Parimaks kasvukohaks on kuusele liivsavi- või kruusakas-šavised seljakud. Neil kasvavad kaunid Pärnumaa salumetsad, kus puude kõrgus ulatub 35 m: ni ja tagavara tõuseb kuni 500 m³ (Karksi, Kariste, Kilingi, Orajõe metstk.) (16. joonis). 60—90 a. tagasi kasutati neid alasid kütisetegemiseks, mispärast ka vanemad puies-tikud haruldased.

Kahjustest kuusemetsades on Pärnumaal sagedamad: tuuleheited — tingitud niiskest kasvukohast ja pinnaliselt arenenud juurekavast, tuulemurrud — peapõhjus kuuse südame punamäda (*Trametes radiciperda* Hart.). Vanemais, puhtkuusikuis (näit. Jäärjal, Pollis Lannu vhtk.) sünnitab tunduvat kahju suur kuusekoore-järasklane (*Ips typographus* L.) ja juba haigil puil kuusesikk (*Tetropium luridum* L.). Noores eas on kuuse peavaenlaseks öökülm. Taimeaedades on koolitatud kuuskedele saatuslikuks saanud (Laatres) seen *Pestalozzia Hartigii* Tub.

Mänd esineb Pärnumaal väga erinevail pinnaseil. Nii leidub männikuid puhtal kujul: a) kõige kiuvemal liivaseljakuil ranna luitevõöl kogu Pärnu lahe rannikul Iklast Tõstamaani ja sisemaal

madalail vooreil (17. joonis), need on kanarbiku (CT) ja samblikkude (CIT) tüüpi palumetsad; b) rabadel n. n. sonnimeetsad. Koos kuuse ja kasega esineb mänd laanemetsades sigusaill savi-liiva pinnaseil. Sama erinevad on männikud ka oma kasvult. Kündides rannaluuteil 100 a. vanuselt vaid 10 m:ni, enam kruusaseguseil maadel kuni 20 m:ni (Tolkusel) kuusega teises rindes, ulatuvad nad sigusaill savi-liivamaail kuni 35 m:ni (näit. Pollis — Sarja vhtk., Voltvetis—Kärsal — laevamets). Need on kaunimad Pärnumaa männikud. Kuid valdavas enamikus esineb siin mänd nõmmemetsades, moodustades, harva mõni üksik kask või kuusk seas, hõredavõitu puiestikke, kus pinnakatteks peale kanarbiku ja palukavarte rikkalikult samblikke (v. „Taimkate“). Rannaluuteil kasvav männimets on terves ulatuses kaitsemets. Peale luiteliivade kinnitamise pakub ta veel kaitset meretuulte vastu.

Foto J. Jaanson, 1924.

16. joonis. 120-aastane kuusik
Kariste metstkonnas.

Suurt kahju männimeetsades tekitavad tulekahjud, mis küll peale sõda märksa vähenenud. Vanemais puiestikkudes sagedamaiks kahjuriteks on kooremardikad *Myelophilus piniperda* ja *M. minor* Hart., koorepõletik — seen *Peridermium pini* f. *corticola* ja männitael *Trametes pini* (Brot.). Noortele kultuuridele saavad sagedasti saatuslikeks (Urisaarel, Lodjas) okka pudetõbi — *Lophodermium pinastri* Chev. ja mardikaist suur männikärsakas — *Hylobius abietis* L.

Lehtmetsi moodustavad peamiselt kolm puuliiki: kask, sanglepp, haab. Enamasti on lehtmetsad segametsad, näit. kasehaava-kuuse või kase-sanglepa-saarega ja suletud väikesemate või suuremate salkadena okasmetsa massiivides.

Pealehtpuuliigiks on kask. Ta moodustab lehtpuupuuestikest ligikaudu 90%. Nooremad ja keskealised enam-vähem puhtad kaasikud asuvad sageli tüübilisel kuusemaal, soodustatud lageraiesüsteemist (näit. Timmkanali ääres — Laiksaare metsk., Vanause vhtk. — Voltveti metsk.) ja osalt ka suurtest metsapõlemistest (Sookuninga vhtk. — Jäärjal). Parimad kaasikud (Karksis) esinevad värskel liiv-savimaal. Juurdeseguna leidub 2—4 osa kuuske ja haaba. Vanemaid kaski leidub salu- ja laanemetsades seguna kuni 4:10. Siin küünib ta

60-a. juba 20 m : i kõrguseni ja on tarbepuuna (vineeripakud) väga hinnaline. Tulundusliku tähtsusega on meie kaskedest vaid 2 liiki: arukask (*Betula verrucosa*) ja sookask (*Betula pubescens*).

Teistest lehtpuudest esineb haab rohke seguna salumetsades koos kuusega. Terved haavad, mis aga võrdlemisi haruldased, on tarbepuuna väga hinnas (tuletikupakud). Suurim haava hävitaja on taalseen *Fomes igniarius* L. T a m m e leidub üksikute puudena pea igas metskonnas. Puiestikke moodustab ta vast ainult kultiveeritult (Polli-Lillis, Karksis) kogusummas 15 ha. Jakobi khk Pööra vere metsandikus esineb ta ka puhta saluna ja tamme - kase segametsana umbes 100 ha maalal; see on kavatsetud laevametsaks kasvatada.

Puhtaid, ehk küll väga harva, puiestikke moodustab veelsanglepp mereranna ja luudete vahelisel tasamikul. Enamasti aga esineb ta juurdeseguna teistele lehtpuudele ja ka kuusele lodumetsades. Valge lepp esineb enamasti võsana. Sagedasti on ta otsekui umbrohi endistel kuuseraieistikudel (Laatres, Abjas). S a a r t leidub sagedase juurdeseguna kuuse-lehtpuu segametsades, eriti rohkesti Laiksaare metsk. — Solba vhtk. Noori saarekultuure on Karksis 6.3 ha ja vähemal määral ka mujal. J a l a k a s tuleb ette koos saarega, kuid harva, tavaliselt üksikult. Jämedam neist oleks Voltveti-Kärsal, mille ümbermõõt 1.3 m kõrguselt 5.20 m, ja teine, pisut peenem, Laiksaare metsa ülema asukoha lähedal. K ü n n a p u i d leidub üksikult väljaspool metsa (Talli metsandik).

Jämedam künnapuu asub Laiksaare metsaül. asukoha lähedal, jalakaga kõrvu, 3.90 m ümbermõõdus. Vahtrat ja pärna leidub rohkesti alusmetsana salumetsades.

Metsanduse arenemine. Metsa-majapidamise korraldamises sammusid alul esirinnas kroonumetsad. Näiteks avaldati domeeni-maade valitsuse poolt juba 1782. a. juhatuskiri kroonumetsade korrahoidmiseks Liivi- ja Saaremaal. Erametsi hakati korraldama ja hooldama 19. sajandi keskel, mil mets muutus tuluallikaks. Eriti hoogu

Foto V. Matisen.

17. joonis. Männik vanal rannaröönel, Laiksaare metskonna „laevamets“, Maasiku vahtkonnas.

võttis metsakasutamine raudtee ehitamisega ja Valdhofi tselluloosivabriku asutamisega. Kohati tuli ka laastamisi ette ja metsahoiukomitee pidi vahele segama. Pärnumaal kuulus nimetatud komitee järelevalve alla 30900 ha metsa. Sama komitee poolt kuulutati mereäärseteks kaitsemetsadeks 9201 ha, mis veel praegu pea endises ulatuses püsivad. Tublisti on kannatanud Pärnumaa metsad maa-reformi teostamise läbi. Põlist metsamaad on asundamiseks välja planeeritud kuni 1927. a. jaanuarini 13368.8 ha.

Metsakorralduse alal esimeseks sammuks oli eelpoolnimetatud 1782. a. juhatuskiri kroonumetsnikkudele. Tegelikule kroonumetsade plaanistamisele asuti esimest korda 1850. a. (Laiksaares). Erametsadest on kõige varemni korraldatud Polli (a. 1846 — metsaül. Geisler'i poolt), Tõstamaa ja U.-Kariste (1855. a.) m. metsad. Erametsades valitseskuni 20. sajandi alguseni pea eranditult valikraie viis. 1923.—1926. a. on kogu Pärnumaal, välja arvatud Audru-Tõstamaa metsandik ja Jäärja metstk., kus oli 1921. a. metsaarvestamine, läbi viidud täielik metsakorraldus. Seejuures on kohati kuusemetsades tarvitusele võetud järkaegne käsitusviis, kuna üldiselt tarvitusel on lageraie käsikäes metsa loomuliku ja kunstliku uuendamisega.

Metsakasvatustlikud tööd varematal aegadel piirdusid vaid mõisa parkide ja lähema ümbruse kaunistamisega. Kavakindel metsakultiveerimine algas möödunud sajandi teisel poolel, käsikäes metsa suurema eksploateerimisega. Ühtlasi alati siis ka võõramaa puuseltside aklimatiseerimise katsetega (Karksis metsaül. Kornelius, Pollis — metsaül. Knersch, Kõnnus, Laatres ja U.-Karistes). End. kroonumetsadest leidub võõramaa puuseltse vaid Kilingis ja vähesel määral ka Laiksaares. Pearõhku on pandud Siberi puuseltsidele (*Larix sibirica* Led., *Abies sibirica* Led., *Pinus cembra* L.). Rohkesti on aga ka *Larix europaea* D. C., *Abies balsamea* Mill., *Abies pectinata* D. C., *Pinus strobus* L. ja *Pseudotsuga Douglasii* kultuure.

Kodumaa puuseltsidest on kultiveeritud peamiselt mändi külvi teel, kuuske — istutamise teel, end. kroonumetsades ka kuuse-männi segakülvi. Külvamisviisidest on esikohal lapikylv, harvem kylv adragudesse; endisele põllumaale tehti ka täiskylv (Pollis Matti vhtk.).

Põllumaade metsastamist suuremas ulatuses on teostatud varemial aegadel Väandra (ligi 700 ha), Halinga ja Audru mõisas. Rohkesti on kodumaa okaspuukultuure end. kroonumetsades (näit. Kilingi metstk. 1086 ha). Eesti iseseisvuse ajal on Pärnumaa 15 metskonnas kultiveeritud Riigimetsade Valitsuse andmeil kuni 1928. a. jaanuarini:

Aasta	Kultuuride pind ha	Kulud krooni
1921	94.5	2 389
1922	123.0	3 685
1923	375.1	8 334
1924	421.6	10 113
1925	487.2	18 089
1926	529.8	15 834

- Kultiveerimiskulud pro ha keskmiselt 30 kr.

Sellest on umbes 60% männi külvi. Ka praegu on külvi puhul endiselt esikohal lapikülv, harvem vagukülv; istutamisel kuusk mätas-taimedega ja mänd kiillabidaga. Üldiselt on männikülindud, tehtud peaaesjalikult kuivadale nõmmemaadele, korda läinud. Kuusekülindud ja -istandud on kannatanud tublisti liigniiskuse, lämmatava rohu ja lehtpuuvõsa all. See asjaolu on põhjustanud erisuguse kultiveerimis-meetodi, n. n. kungasistutamise tarvituselevõtmise nii end. mõisa- kui ka kroonumetsades. Seda kallist, kuid võrdlemisi tagajärjekat kultiveerimisviisi on vähesel määral tarvitatud viimaseil aastail ka Kariste mtsk. Paiguti hävitavad kuusekultuure iga aasta korduvad öökülmad. Suurimaks metsakultuuritööde takistajaks Pärnumaal on olnud ja jääb ka edaspidi — liigvesi. Eriti suur on sboostumine Taali metskonnas. Selle pahe kõrvaldamiseks on suurejoonelisi kraavitustöid tehtud enne sõda Väandras (240 km kraave), Kõnnu (150 km), Voltveti m. metsades ja Kilingi mtsk. (172 km). Kahjuks on aga sõja ajal palju tehtud tööd hävinud. Praegu on käsil laiaulatuselised kraavitustööd Viluveres, Pärnu linnametsas.

Viimaseil aastail on asutatud rohkesti uusi taimeaeda, pea igasse vahtkonda, ja korraldatud endisi, sõjaajal korratusse jäänuid. Suured eeskujulikud taimeaiad, asutatud juba enne sõda, on Kilingi ja Polli metskonnas.

Riigimetsa Valitsuse andmeil oli Pärnumaal 1926. a. okaspuu raiestikke 3168 ha, milledest kultiveerimise teel tuleb metsastada 1825 ha. Lehtpuuraiestikud uuenduvad loomulikul teel.

Metsakasvatus ja metsatööstus. Pärnu ümbruses oli juba XVIII s. keskel olemas saeveskeid ja Pärnu sadama kaudu veeti metsasaadusi ka välismaisse. XVIII s. lõpul tarvitasid rohkesti metsa Väandra, Eidapere, Järvakandi klaasivabrik ja Sindi kalevivabrik. Käesoleva sajandi alul oli kuusepuu tarvitamise suhtes esimesel kohal Valdhofi tselluloosivabrik. Siis muutus metsaraiumine kohati laastavaks. Veel praegu on hulganisti leida suuri ligi 1000 vak. „Valdhofi legendikke“ (Pollis — Laane vhtk., Laiksaares — Timmkanali ääres, Surju mtsk.), täis lehtpuu võsa ja rinnuni ulatuvat rohtu.

Pärnu sadam oli juba enne ilmasõda kodumaa sadamaist metsasaaduste väljaveos (120 000 m³) esikohal. Veeti välja peaaesjalikult propse (tugipuid), laudu, plankusid, liipreid ja suurel määral tselluloosi. Ka peale sõda moodustavad metsamaterjalid Pärnu sadama kogu väljaveost $\frac{4}{5}$ ja üleriiklikust metsasaaduste väljaveost 44.1% (587 miljoni sendi väärtuses). Metsasaadustest on nüüd esikohal saetud materjalid — plangud ja lauad. Viimaseil aastail on rohkesti välja veetud krohviliiste ja latte, mis on alles uus kõrvaltööstusharu meie saevabrikuis. Suurtööstuse netto-toodangu järele puutööstuse alal on Pärnu linn 2. kohal peale Tallinnat. Tema 11 saevabrikut suudavad aastas läbi lasta kogusummas 530 000 palki. Vähemaid, kohalikule turule töötavaid saevabrikuid on suurel arvul kogu maakonnas.

Metsakasutuslikult on Pärnumaa heades tingimustes. Veerikas Pärnu jõgi oma rohkete lisajõgedega (Väandra, Mäbara, Haliste, Reiu ja

Sauga j.) teeb kõige kaugemadki metskonnad Pärnu sadamale kättesaadavaks. Pärnu jõge ja tema harusid mööda parvetatakse aastas keskmiselt 300 000 palki ja 10 000 k.-sülda tugipuid. Erakorraliselt aga kuni 450 000 palki ja 15 000 k.-s. tugipuid. Rida vähemaid jõesid ja kanaleid suubub otse Pärnu lahte. Edela-Pärnumaa metsamassiivi läbib pikisihis 1923. a. ehitatud Riiselja-Orajõe kitsarööpeline raudtee, millel metsaveo suhtes määratu tähtsus. Maakonna kirde- ja kaguosast on metsamaterjalide juurdevedu Pärnu sadamasse võimaldatud Lelle-Pärnu ja Viljandi-Mõisaküla-Pärnu raudteel.

Vene riigimetsades oli metsa ülestöötamine ostja käes, kuna erametsades seda kohalik metsavalitsus ise tegi. Praegu töötatakse osa metsa (27 $\frac{1}{2}$ %) üles riigi metsatööstuse poolt.

Pärnumaa riigimetsades oli 1926. a. raielangi suurus 1050.1 ha, millest 421.8 ha lehtmetsa ja 46.5 ha V boniteedi mände. Viimaste aastate keskmine 1 ha kohta on läbisegi 169 m³ (25 k.-s.) puumassi, — seega kokku 177 467 m³ (26 109 k.-s.). Seda raienormi võib lugeda küllalt tagasihoidlikuks, seda enam, et Pärnumaal praegu vanad, kohati üleseisnud metsad enamikus (vt. tab. 33). Nii määrati ka 1924. a. (6555 ha) erakorralisest langist tervelt (2551 ha) Pärnumaale. Kuna esimeses järjekorras just viletsamad ja hõredamad metsatükid raiumisele tulevad, on tulevikus loota suuremat saaki.

Ka Pärnu linnale osutuvad tema metsad heaks tuluallikaks, moodustades kogu linna tuludest tervelt 21.2% (1924. a.). Umbes 90 tuh. kr. sissetulekuga on Pärnu kodumaa linnadest metsakasutamise alal esimene, kuna kõigi kodumaa linna metsade, Pärnu kaasa arvatud, sissetulekud on umbes 127 tuh. kr. — Pärnumaal, Voltveti mõisas asub meie ainuke metsakool metsa valveametnikkude — metsnikkude, ettevalmistamiseks. Kooli kursus on 2-aastane.

Kalandus. Pärnumaa rannavaldade elanikkudest on umbes 20% kalureid (kogu maakonna elanikkudest umbes 4%). Enamikus on kaluritel ka vähe maad, mida nad harivad, seega segaelukutselised: kord kalandusega, kord põllundusega ülekaalus. Elukutselisi kalureid loetakse Pärnumaal 183 perekonda.

Kalapüügiks kasutati 1927. a. andmeil 127 aeru-, 277 purje- ja 84 mootorpaati. Üldine paatide arv maakonnas on küll tunduvalt suurem. Nõnda oli piirivalve andmeil 1927. a. 1. sept. Pärnumaal kogu paatide arv: aerupaate 184, purjepaate 456, mootor-purjepaate 27, mootorpaate 136, — seega kokku 803 paati. Paatide koguväärtus hinnati samal ajal 313 810 krooni. Kogu kalapüüniste väärtus Pärnu ranna kalameestel hinnati samal ajal 623 420 krooni peale, seega oli kalapüünistesse ja paatidesse paigutatud kapital Pärnumaal 937 230 krooni.

Kalapüügi paadid valmistatakse pea ilma erandita koha peal. Ka mootorid on enamasti kõik Pärnu töökodadest; harvem tulevad tarvituks välismaade vabrikute mootorid. Ka kalapüünised valmistatakse kohal. Varem valmistati räimemõrrad linasest või kanepi niidist, viimasel ajal on hakatud aga üle minema puuvillale, mis vastupidavam mädanemisele. Varem kedrati lõng kodus ja kujuti ka võrgud kodus,

nüüd aga tarvitatakse enamasti vabrikutööd. Enamasti rahuldab kalameeste nõudeid püüniste suhtes Pärnu linavabrik, kes ketrab lõnga ja kujub ka võrgud. On arvatud, et Pärnu ranna kalamehed tarvitavad iga aasta vähemalt 40 000 km lõnga, mida varemalt talvel kodus pidi ketrama.

Tähtsamaks püügikalaks on räim ja mitte ainult Pärnu rannas, vaid kogu meie kalapüügi ringkonnas. Arvustiku andmeil langeb räime arvele umbes 80% merekala üldtoodangust. Teistest tähtsamatest püügikaladest Pärnu lahes tuleb nimetada koha, vimba, mere-tinti, ahvenat ja angerjat. Eriti nimetada tuleb ka veel hülgepüüki, mis peaasjalikult kihnulaste eriala, kes on tuntud väga heade hülgeküttidena.

Üldise kalatoodangu kohta puuduvad meil veel kindlamad andmed. Arvustiku kogumist on alatud alles 1928. a. algusest. Neil andmeil on kalatoodang Pärnu rannas 1928. a. esimesel poolel 12 057 kvintalit¹⁾ (kogu riigis 47 981 kvintalit). Teistest maadest annab ainult Saaremaa umbes sama suure kalatoodangu, muud jäävad oma kalatoodangus juba kaugele maha.

Kalasaagi realiseerimise küsimus on üheks suuremaks mureks Pärnumaa kalameestele. Korraldamata turu tõttu on kalapüük vähe tasuv, kala ei tule tarvitajale aga sugugi odav. Saagirikkal ajal ei tasu kala sagedasti püügikulu, sest puuduvad realiseerimise võimalused. Vaheaegadel on aga kalahind liiga kõrge. Raskused saagi realiseerimises tulevad harilikult räime hea saagi korral. Teiste kalade saak pole kunagi nii suur, et seda võimatu realiseerida õigel ajal. — Viimasel ajal on siiski värske räime väljavedu raudteel ja veoautodel paremini korraldatud, nõnda et rikkaliku saagi korral lähevad kohe suuremad saadetised sisemaale, kus neid kergem realiseerida. Selle tõttu on õnnestunud viimasel ajal isegi õige rikkalikke saake ikkagi rahuldavalt ära müüa. Kallimaid kalu, peaasjalikult koha ja angerjat, eksporditakse ka välismaile. Väga ebaloomulik on aga seisund, et meil isegi, nagu tollivalitsuse andmed näitavad, soolasilku Soomest ja Lätist sisse veetakse. Varem varustas Pärnu õige rohkesti praegusi Läti linnu silguga. — Välismailt silgu sissetoomine näitab, et meil ei osata veel omamaa silku korralikult soolata, et see võiks saada vähemalt kodumaa turul ülevõimu omale. Muret sünnitab Pärnumaa tõsistele kalameestele ka röövpüük Pärnu lahes, mille tõttu on märgata mõne väärtusliku kalaliigi (koha) vähenemist Pärnu lahes. — Püütakse valimatult alamõodulisi kalapoegi, millega kodus sigu nuumatakse. — Valve röövpüügi ärahoidmiseks on liiga nõrk.

Kalameeste vaimline elu on väga soigus. Kalameeste seltsel on kogu rannas 9, kuid vähesed avaldavad nendest nimetamisväärilist tegevust. Kõige enam elavust avaldab Pärnu-Raeküla kalameeste selts „Laine“, kes korraldab oma liikmetele ühist kalamüüki ja ka ühist püüniste ostu. Sellest tuleks teistelgi suikuvatel seltsidel eesküju võtta. Rohkesti on kõneldud ka juba kalameestekool

1) 1 kvintal = 100 kg.

asutamisest Pärnu ja rannavaldade algkoolide juurde kalameestele täiendusklasside avamisest, kuid teostamist pole need mõtted veel leidnud. Pärnu ranna kalanduse seisukohalt oleks küll vajalik nende kavatsuste kiirem elluviimine.

Tööstus. Pärnumaa ei ole küll tööstusmaa, kuid siiski ei puudu siin ka suurtööstused, millel kaugeleulatuv riiklik tähtsus. Suuremaist tööstusist tuleb eriti nimetada Sindi kalevitööstust, Audru ja Tori turbatööstusi, Vändra klaasitööstusi, Abja ja Vändra linatööstusi; piima-, jahu- ja villatööstusi ning saeveskeid leidub kogu maal rohkesti. — Kõigist tööstuslikest ettevõtetest asub suurem osa maal — 72°/_o, — Pärnu linnas vaid 28°/_o.

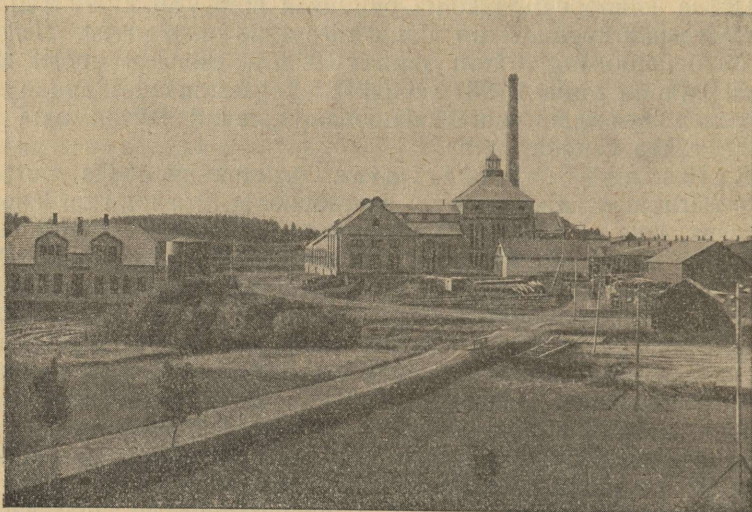

Foto F. Akel.

18. joonis. Abja linavabrik.

Pikemat käsitlust leiavad üksikud tööstus-ettevõtted eriosas üksikute kihelkondade järele, siin peatume nende juures vaid üldjoontes.

Tekstiiltööstusi oli Pärnumaal 1924. aastal:

	Linnas	Maal	Kokku
1. Kalevivabrikuid	—	1	1
2. Tooreslina ümbertöötamise vabrikuid . .	—	1	1
3. Linaketramisvabrikuid	2	1	3
4. Kõie- ja nõõritööstusi	4	1	5
5. Kudumistöökodasid	1	1	2
6. Villakraasimis- ja -ketramistööstusi . . .	2	21	23
7. Riidevärvmis- ja vanutamistöökodasid .	3	9	12
Kokku :	12	35	47

Kõige tähtsamana tekstiiltööstusist on nimetada Sindi kalevivabrikut, mis asutatud 1834. a. ja asub Pärnu jõe ääres Sindi alevis, umbes 13 km kaugusel Pärnust. Peale kalevivalmistamise, mis vakriku tähtsam tööala, on vabrikus ka puuvillriide töötlemise (pleegitamise, värvimise, trükkimise, appreteerimise) jaoskond. Vabriku saadusi läheb viimasel ajal ka rohkesti välismaisse. Tooreslina töötlustest asub üks Väändras, teine Hallistes (18. ja 19. joonis). Viimane on korduvate tuleõnnetuste tõttu sattunud tulunduslikesse raskustesse. Eriti rohkesti on Pärnumaal villakraasimise ja -ketramise töökodasid, mis on koondunud eriti Pärnu jõe ja selle lisajõgede veerde Väändra, Tori, Saarde, Halliste ja Karksi khk, kus

Foto F. Akel.

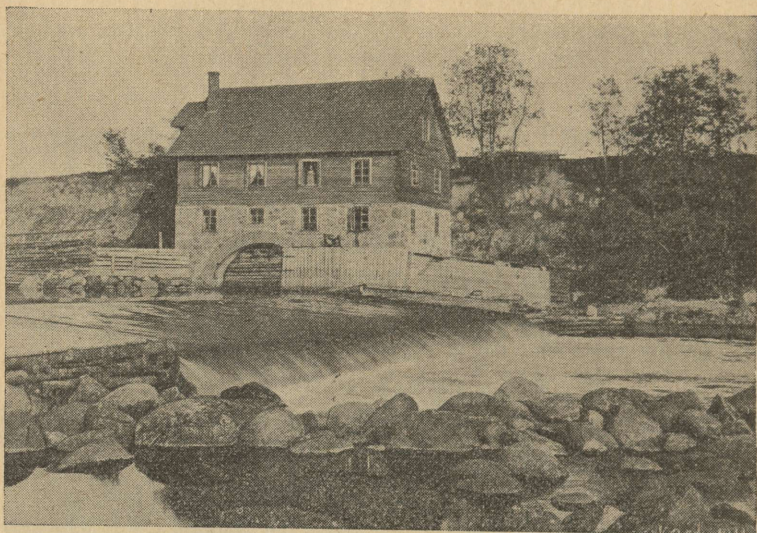
19. joonis. Abja linakuivatus.

kerge kasutada veejõudu. Kõik need tööstused on aga võrdlemisi väikesed ja rahuldavad vaid kohalikke nõudeid. — Ka teised tekstiiltööstused ei ulatu oma tegevusega Pärnumaast kaugemale.

Kivi- ja muldade tööstusi on Pärnumaal 29, — neist turbatööstusi 2, tsemenditööstusi 2, telliskivitehaseid 13, savitööstusi 10, klaasivabrikuid 2. — Turbatööstustest on vanem Sindi kalevivabriku turbatööstus, suurem ja üldisema tähtsusega kogu Pärnumaale ja linnale Lavassaare (Jõõpre) turbatööstus. — Suuremaid telliskivitööstusist töötavad — üks vanem — Sindis ja teine uuem Voltveti vallas, peale nende 9 vähemat tehast. Savikaupade alal leiame Pärnust 5 ja maakonnast 3 töökoda. Valmistatakse peamiselt savinõusid ja ahjupotte. Klaasitööstus on

esitatud kahe suurema tehasega Vändras, mis moodustab poole kogu Eesti klaasitööstusest. Vändra klaasitööstusel on juba üleriiklik tähtsus. Teised kivide ja muldade tööstused on vaid kohaliku maakondliku tähtsusega.

Saeveskeid (lauavabrikuid) oli Pärnumaal 1926. a. 80, neist 12 Pärnu linnas. Maal asuvaist saeveskeist oli ainult neljal tööliste arv üle 20-ne, seega kõik väikesed ettevõtted. Kuigi saeveskid on üle maa kaunis ühtlaselt levinud, siiski on märgata suuremat koondumist Vändra ja Tori khk ja üldse maakonna kaguossa. Ka on saeveskid enamasti jõgede ääres ning kasutavad väga sagedasti veejõudu, eriti tooresmaterjali ja ka töödeldud materjali transpordiks.

ERM. kogudest.

20. joonis. Vesiveski Pärnu jõel, Leevil.

Jahuveskeid oli 1926. a. Pärnumaal 240, neist vee- ja auru- jõulisi 121, tuulejõulisi 119. Eriti suur on Pärnumaal veejõul töötavate jahuveskite hulk, mis asuvad Pärnu jõel ja selle lisajõgedel (20. joonis). Eriti rohkesti on selle tõttu veejõul, osalt ka auru- ja mootorijõul töötavaid veskeid Tori, Vändra ja Saarde khk. Seepärast ka puuduvad esimeses kahes tuuleveskid peaaegu täiesti (kummaski khk vaid 1). Tuuleveskid on koondatud peaaesjalikult läänepoolseisse kihelkonnisse (Tõstamaa, Audru, Jaagupi). Ka Häädemeeste khk leiame rohkesti tuulikuid.

Tähelepanu väärivad veel linaõlitööstused Pärnus ja Abjas. Eriti kiiret tõusu näitas niihästi linaõli kui ka linaseemnekookide tööstus Abjas. Suured tuleõnnetused viimaseil aastail on aga vabriku tegevust väga piiranud.

Piimasaaduste ümbertöötamine, mis on üks suuremaid ja tähtsamaid Pärnumaal, on käsiteldud juba karjakasvatuse puhul. Samuti on käsiteldud kalatööstus eelpool kalanduse puhul.

Piirituse- ja õlletööstused, millel oli varem kaunis suur tähtsus, on nüüd oma tähtsuse täiesti kaotanud ega vääri enam erilist nimetamistki.

Kaubandus. Kaubanduslikult võib jaotada Pärnumaad 4 ringkonda: Pärnu, Kilingi-Nõmme, Lelle-Vändra ja Viljandi ringkond. Pärnu ringkond, kuhu kuuluvad Tõstamaa, Audru, Pärnu, Häädemeeste, Tori ja Jaagupi kihelkond (viimane ilma Kaisma vallata), võtab oma alla tulunduslikult kõige vaesema osa Pärnu maakonnast. Kaubanduslik keskkoh — Pärnu linn. Müügiaine kala, vähesel määral ka põllusaadused. Kilingi-Nõmme ringkond võtab oma alla Saarde kihelkonna ühes Vana-Kariste valla läänepoolse osaga. Tulunduslikult hästi arenenud, nii põllutulunduslikult kui ka tööstuslikult (suuremad metsatööstused). Kaubanduslik keskpai Kilingi-Nõmme alev, mis otseses ühenduses Tallinnaga. Tähtsamad kaubad: puud, sealih, linad. Lelle-Vändra ringkond võtab oma alla Vändra khk. See ringkond, keskkohaga Vändras, on heas raudtee otseühenduses Tallinnaga, mis seda juba varemgi väljapaistval kohal seisnud ringkonda veelgi enam välja toob. Tähtsamad kaubad: klaas, tselluloos, lina ja teravili. Viljandi ringkond koosneb Halliste ja Karksi khk. Tulunduslikult kõige rohkem arenenud osa Pärnumaast. Abja ja Nuia aleviku kaudu ühenduses Viljandi ja Tallinnaga. Tähtsamad kaubad: lina, teravili, sealih, või, munad jne.

Nii näeme, et Pärnu linn on sisekaubanduslikult õige väikese tähtsusega ja suudab oma piirkonnas hoida ainult neljandiku osa maakonnast, mis pealegi võrdlemisi kõige kehvem maaosa.

Kauplusi on maakonnas vastavate ringkondade järele:

Ringkonnad	Kauplused		
	II järgu	III järgu	Kokku
Pärnu	5	121	126
Kilingi-Nõmme . .	11	54	65
Lelle-Vändra . . .	7	43	50
Viljandi	16	58	74
Kokku	39	276	315

Pärnumaa suudab anda osa oma põllutulunduslikest ja tööstuslikest saadusist teistele maakondadele. Peatarvitajaks on Tallinna. Raudtee veostatistika näitab, et 1919. ja 1920. a. Pärnumaal sisse ja välja veetud puudades:

A i n e	1919. a.		1920. a.	
	Saadud	Saadetud	Saadud	Saadetud
Leivavili	408.5	3 024.3	2 763.7	19 655.2
Kartul	3 278.4	10 219.6	2 687.0	11 067.3
Tangud	58.1	353	694.1	636.2
Kala	355.9	17 712.8	21 381.3	30 602.1
Sealiha	30.1	2 228.3	288	8 950.5
Loomaliha	—	3 781.2	—	4 409.2
Või	—	502.6	—	3 161.4
Munad	—	116.7	—	263

Siit näeme, et 1919. ja 1920. a. oli väljavedu kõigis tähtsamais maatulunduslikes saadusis sisseveost suurem. Viimasel ajal on see vahekorid veelgi suurenenud, kuid kahjuks puuduvad vastavad andmed. Need arvud tõendavad Pärnumaa tulunduslikku iseseisvust, mida ei ole suutnud murda ei poliitiliste ega ka tulunduslikkude olukordade järsud muudatused, mis meil on tulnud läbi elada viimaseil aastail.

Ühistegevus. Ühistegevuse arenemist on hakatud Pärnumaal järjekindlalt märkima 1902. a., kui asutati Sindi tarvitajate ühing, missugune meil ühistegevuse ajaloos Antsla ja Kolga-Jaani tarvitajate ühingu kõrval seisab esimeste hulgas. Hoogsam ühistegevuse arenemine algas Pärnumaal 1911. a. alates, mille järele hakkasid tekkima majanduse, tarvitajate-, piima-, krediit- ja mitmesugused teised ühingud. 1. jaanuaril 1928. a. töötasid Pärnumaal 54 piimaühingut, 13 tarvitajate- ja majandusühingut ning 16 ühispanka (21. joonis).

Arvuliselt kui ka tulundusliku tähtsuse poolest seisavad esikohal piimaühingud. Ligemalt nende tegevuse juures on peatatud juba karjanduse käsitlusel. Tarvitajate- ja majandusühingute arenemisel seisab Pärnumaa tähtsal kohal, mitte ainult seepärast, et siin asutati üks esimestest tarvitajateühinguist, vaid ka seepoolest, et siin teotseb meie suurem majandusühing — Pärnu Majandusühisus, kes oma tegevusega ja organisatsioonilise korraldusega võib olla kõigiti eeskujuks teistele. Tarvitajate- ja majandusühingute arv on viimaseil aastail veidi vähenenud, kuid selle asemel on tõusnud teotsevate ühingute ühiskaupluste hulk. Kokku oli tarvitajate- ja majandusühinguil Pärnumaal 1. jaan. 1928. a. 7925 liiget. Ühis-kaupluste kauba läbimüük oli 3 785 450 krooni, seega keskmiselt ühe ühingu kohta 291 188 kr. ja iga liikme kohta 478 kr. 1926. a. oli kauba läbimüük 16 ühingul 4 142 918 kr., keskmiselt ühe ühingu kohta 258 932 kr., iga liikme kohta 465 kr. Nõnda näeme ka tarvitajate- ja majandusühingute tegevuses kasvu. Tarvitajate- ja majandusühingute edukat tegevust takistavad suurel määral vähesed omakapitalid. 1926. a. oli omakapitali keskmiselt ühe liikme kohta 52 kr. ja 1927. a. 58.3 kr., võõrkapitali oli samal ajal 130 kr. ja 133 krooni.

Ka siin näeme tunduvat seisundi paranemist, mis aitab otstarbekohasemalt rahuldada tarvitajate nõudeid. Teatavaid raskusi ja rohket kapitali on nõudnud suured kaubalaod, mis varemast ajast jäänud realiseerimata. Keskmise kauba ringvool oli 1927. a. 5-kordne, millejuures kaubalaod moodustavad läbimüügist 18⁰/_o. Kuid viimasel ajal on asunud hoogsamale kaubaladude tervendamisele, mille juures avanevad võimalused vähema kapitaliga töötamiseks, mis on olnud senini kõrgete protsentide tõttu kauba hindade reguleerimisele teataval määral takistuseks.

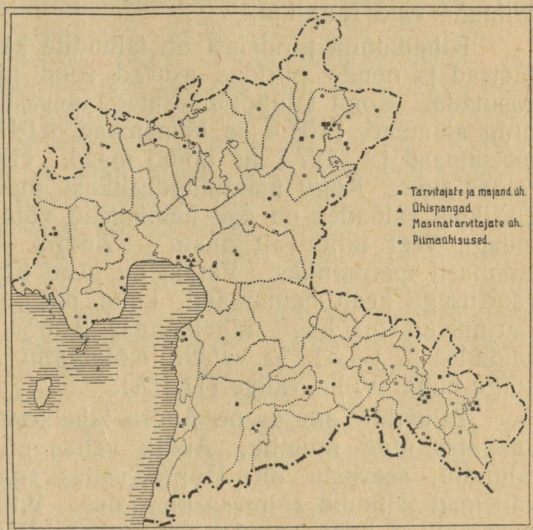
Tarvitajate ja majandusühingute liikmeiks on peamiselt põllupidajad, seepärast on ühingute tegevus seisnud suuremalt jaolt põllutulunduse tarvete vahetalituses. Tarvitajateühingute tööd on raske arvudes väljendada, see saab meile alles siis selgeks, kui me hindame nende kaastegevust üldise põllutulundusliku seisundi tõstmisel ja tulundusliku kokkuhoiu väärtust, mida nad on võimaldanud oma vahetalitusega hindade reguleerimisel.

Ühispanku teotses 1. jaan. 1927. a. Pärnumaal 15, kokku 4 956 liikmega (1927. a. oli ühispankades 4 462 liiget). Omakapitale oli ühispankadel 1928. aastal 218 721 kr. (1927. aastal — 199 280 kr.) Hoiusummasid oli 1. jaan. 1927. a. 815 540 krooni,

1. jaan. 1928. a. tõusid hoiusummad 1 334 331 kr. Laenusid oli välja antud 1. jaan. 1927. a. 1 104 484 kr., 1. jaan. 1928. a. aga 1 550 601 krooni. Toodud andmeist näeme suurt usalduse kasvamist ühispankade vastu, mille tagajärjel enam hoiusummasid koondub ühispankadesse, sest siin leitakse kõige soodsamad laenusamise võimalused. Ühispankade äriseisud olid 1. jaan. 1927. a. 18 065 043 kr., mis tõusid 1. jaan. 1928. a. 25 852 130 kroonini. Suuremaks Pärnumaa Ühispankaks on Pärnu Laenu-Hoiu Ühing.

Peale nimetatud suuremate ühistegeliste asutiste töötavad rida teisi põllutulunduslikke ühinguid, maaparanduse, loomakasvatuse, karjakontrolli, vastastikku kinnituse jne. alal, mis teotsevad kõik heade tagajärgedega ja on põllupidajaile suureks toeks.

Peatusime Pärnumaa ühistegevusest ülevaate saamiseks ühingute kahe viimase aasta resultaate juures, millfest näha võime, et nad

21. joonis. Ühistegeliste ettevõtete levimine Pärnumaal.

kaugeltki ei ole oma arenemise tipul, vaid neil veel ees seisavad suuremad laienemise võimalused. Kui veerand aastasaja eest leidis ainult üksikuid tegelasi, kes kandsid ühistegelisi asutisi, siis tõuseb ühistegevuse poolehoidjate ja ühingute arv nüüd püsiva järjekindlusega kõrgemale. Kaasas ühistegelise omaabi korraldamisega käib tulunduslik jõukus ja üldine tulundusliku seisundi paranemine.

1. Audru kihelkond.

Rahva peamiseks tuluallikaks Audru kihelkonnas on põllundus ja karjandus; lääneosas vähemal määral ka metsandus ja kalandus, viimane vaid rannikul.

Kihelkonna pindalast on talundite käes kasutada 18733.8 ha. — Metsad ja nende piirides asuvad sood ning rabad on enamasti riigi kasutada. Kogu talundite kasutada olevast maast on 5906.0 ha põlluning aiamaad, 7105.5 ha heinamaad, 4043.9 ha karjamaad, 250.7 ha metsamaad ja 1427.7 ha muud maad. Heinamaa-ala on põlluga võrreldes suur. Kogu maatulunduslikust maast on heinamaa all 37.9%. Üksikuis valdades on aga heinamaad võrdlevalt muu maatulundusliku maaga veel tunduvalt enam — Audru vallas 41%. Heinamaad on enamasti mererannas. Varem on need heinamaad olnud võistlemata väärtusega head heinamaad, kuna nad nüüd kannatavad liigvee all. Karjamaad on kogu kihelkonnas 21.5%. Põllumaa-ala kõigub eri valdades 27.1—34.7% vahel. Kõlbmatut maad on keskmiselt 7.7%, kõige enam Võlla vallas (11.1%).

Talundite suurus on Audru kihelkonnas üksikute valdade järele vaadates öige muutlik. Audru vallas on ülekaalus 30—60 ha:lised talundid, seevastu on Jõõpre vallas aga 10—20 ha:lised ja veel vähemad talundid rõhuvas ülekaalus. Võlla vald asub talundite suuruse suhtes kahe eelmise vahekojal. Pärnumaa talundite keskmine suurus on Audru khk talundite keskmisele kaunis ligidane. Valdavas enamuses on ostutalundid, välja arvatud Audru vald, kus on endisi mõisarendi talundeid kõige rohkem, kuna jälle Jõõpre vallas ei ole neid üldse. Asundustalundite poolest on kõige rikkam Audru vald, kuigi osa Audru maid on veel planeerimata (Audru riigimõis).

Põllundus. Audru kihelkond kuulub teravilja kesksaagi valdkonda. Põllupind on võrdlemisi kehv, enamasti liivakas, kuid esineb kohati ka raskemaid savimaid. Raskemaid maid on enam Jõõpre vallas ja Audru valla Saulepa asunduses ning Lindi, Põhara ja Oara külas. Võlla vallas on põllupinnas üldse väga mitmekesise iseloomuga, enamasti aga kerge-liivakas. Jõõpre ja Audru valla põllud kannatavad viimasel ajal väga raskesti liigvee all, kuna Võlla vallas jälle eriti heinamaad liigvee all kannatavad. Põlluharimine on kõige intensiivsem Audru vallas. Uuemate põllutööriistade tarvitusele võtmisega on olukord paranemas ka teistes valdades. Masinaid on kõige rohkem Audru vallas: 1 aurumasin 46 talundile, 1 mootor 41 talundile, 1 kultivaator 18 talundile, 1 niidumasin 3.5 talun-

dile, 1 vedruäke 1.7 talundile ja 1 äke 0.7 talundile. Äkked on enamasti puuraamiga; külvimasinaid on kihelkonnas 10 ehk 1 külvimasin 84 talundile. Linamasinaid (olguigi mitte linakasvatuse raioonis) on Audru v. 1 linamasin 2 talundile, Jõõpre ja Võlla vallas 1 linamasin 1.5 talundile. Üldse on kaks viimast valda masinate tarvitamises rohkem tahaplaanile jäänud. Põldude väetamisel tarvitatakse peale laudasõnniku ka kunstväetisi, peamiselt superfosfaati, seda eriti Audru vallas. Külvikordadest on tarvitusel enamasti 5—7-väljalised. Viimaste erakorraliste aastate tõttu ei ole sagedasti kindlaist külvikordadest küllalt kinni peetud. Valdava külvikorra näitena võib tuua: kesa (umbrohu ja viki kesa), talivil, ristikkein, kartul ja lina, oder, kaer. Põldheina kasvatatakse 1—3 aastani. Külvipinnast on keskmiselt — 17.1% rukki all. Sellest suvirukki all — 0.17%. Tali- (ka svi-) nisu kasvatatakse vähe. Ainult Jõõpre vallas, kus paremad savimulla maad, kasvatatakse talinisu rohkem — 2.7% pindalast. Otra kasvatatakse kõige rohkem Võlla vallas — 13.2%. Kaera kasvatatakse üldiselt vähe — 6.9—7.6%, selle asemel aga rohkesti segavilja — 10.7—14.5% kogu põllupinnast. Eriti rohke on segavilja kasvatamine Audru vallas. Kaunviljade all on — 0.07—0.38% põllupinnast. Kõige rohkem kasvatatakse kaunvilja Jõõpre vallas, kõige vähem Audru vallas. Tatart leidub ainult Võlla vallas, kus kõrgemad liivaseljandikud, mis kohased tatra kasvatamiseks. Kuid ka siin leidub tatart õige vähe — 0.02% põllupinnast. Ühes karjanduse arendamisega on hakatud pöörma enam tähelepanu ka põldheina kasvatusele. Põldheina all on keskmiselt 19.8% põllupinnast (Pärnumaa keskmine 22.2%). Seda kasutatakse enamasti heinaks ja karjatamiseks. Kartulikasvatus on terves kihelkonnas pea ühetaoliselt levinud, kõi-kudes 5.5—5.8% vahel külvipinnast (ligidane maakonna keskmisele). Loomatoidujuurikaid kasvatatakse keskmiselt 0.6% külvipinnast (maakonna keskmine 0.8%). Kõige enam kasvatatakse juurvilja Jõõpre vallas. Linakasvatus on Audru kihelkonnas kõrvalise tähtsusega; kasvatatakse lina peajasjalikult koduseiks tarbeiks. Kõige enam kasvatatakse lina Jõõpre vallas — 7.3% külvipinnast; siin on ka maapind lina nõudeile kohasem. Kogu kihelkonnas on keskmiselt vaid 4.6% põllupinnast lina all (maakonna keskmine 6.5%). Teravilja saakide suhtes kuulub kihelkond keskmiste hulka, osalt isegi paremate hulka Pärnumaal.

Heinamaad võib jaotada omaduste poolest 4 liiki: sooheinamaad, puisniidud, aasad ja luhad. Suurem osa heinamaist on üldiselt halvad sooheinamaad. Sooheinamaad asuvad peamiselt kirde ja põhja pool suurt Nätsi-Võlla raba, Õepa-Laasma soo, Kõima ja Nedremaa soo ääres. Paremaid puisniite leidub Võlla ja osalt Jõõpre vallas. Audru vald oli varem kuulus oma mereäärsete heinamaade poolest, nüüd kannatavad need aga liigvee all, mille tõttu ka saagi hulk ja väärtus on tunduvalt langenud. Kultuurheinamaad puuduvad täielikult.

Viljakoristamisel tarvitatakse juba rohkesti mehaanilist jõudu. Viljapeksmine sünnib peajasjalikult aurumasinate ja mootorite jõul töötavate masinatega; hobusejõul töötavaid masinaid on harva leida.

Täiesti välja surnud ei ole aga ka veel rukki rabamine käsitsi ja suvilja tallutamine hobustega (hobused üksteisel sabas). Linamasinad on enamasti vändaga aetavad (vinnaga vähem). Ropsimõokade asemel hakkavad virrid rohkem poolehoidu leidma.

Karjandus. Tähtsaks tuluallikaks Audru khk on karjandus. Kariloomad on suuremalt osalt segaverelised: hollandi-friisi, eesti punase- ja maatõulised. Puhast hollandi-friisi tõugu kari on Audru riigimõisas (hollandi-friisi tõu sugulava). Viimase mõjul on ka ümbruskonnas levinud hollandi-friisi tõug. Samal põhjusel leiame ka Jõõpre vallas valitsevalt hollandi-friisi tõu segaverelist karja. Segaverelisi maatõugu kariloomi on kõige enam Võlla vallas. Arvuliselt tuleb iga talundi kohta keskmiselt — 4.0 sarvloomu, neist — 2.6 lüpsi-lehma.

Karjakontrollühinguid on Audru kihelkonnas 3, kaks neist töötavad Võlla-Koonga valdades; kolmas, Audru valla Lindi külas, on alles 1928. a. asutatud. Sugupulliühinguid on küll kaks, üks Audru ja teine Võlla vallas, kuid tarvilikku poolehoidu pole need veel suutnud võita. Loomakasvatuse edendamiseks on 1920. a. ellu kutsutud Audrus veel „Loomakasvatajate Ühing“.

Karjasaadused — piim — töötatakse ümber enamasti ühispiimataltisis, kuna Pärnule lähemal olevad karjapidajad saavad osalt piima ka linna turule. Piimaühinguid on Audru vallas — 1, Võlla vallas — 2; Jõõpre valda on asutatud 1928. a. 1 koorejaam. Piimaühingud on ellu kutsutud riikliku laenuga viimase 4 a. jooksul. Liikmete arv ühingus kõigub 60—150 vahel. Keskmise päevane läbitõõtamine oli 1927. a. Audru-Lindil u. 1 793 kg, Võlla-Ellamaal 1 605 kg ja Võlla-Kihlepas 1 235 kg. Kõik piimaühingud on aurujõulised. Peale V.-Ellamaa ühingu hoonete on teised kõik uued nägusad ehitised.

Hobuseid kasvatatakse harilikult ainult oma majapidamise nõuete kohaselt, ainult üksikud kasvatavad hobuseid ka müügiks. Hobuste tõugude suhtes on enam tähelepanu äratanud tori tõug ja selleks peetakse riigi poolt Audru mõisas 2—3 tori tõugu sugutäkki. Võlla vallas leidub rohkesti ka segaverelisi maatõugu hobuseid.

Piimakarja arendamisega käsikäes on hoogu võtnud ka sigade kasvatus. Iga talundi kohta tuleb keskmiselt — 2.6 siga (maakonna keskmine 2.8). Kasvatatakse enamasti pekksigu oma majapidamise ning kodumaa nõuete kohaselt. Siin-seal hakkavad aga üksikud põllupidajad ka juba peekonsigu kasvatama.

Lambakasvatus näikse viimaseil aastail tagurpidi minevat. Näiteks Audru vald, mis varem oli lambakasvatuse alal maakonnas teisel kohal (3 307 lammast), on nüüd viimaseil vihmaseil aastail neist palju kaotanud. Keskmiselt peeti talundi kohta (1925. a.) 7.8 lammast. Lambad on enamasti segaverelised. Üksikuis talundeis peetakse ka ka Oxforddown'i tõugu lambaid.

Sulgloomadest kasvatatakse kanu ja hanesid. Kanapidamises on eriti rõhutatud viimasel ajal paremate tõukanade muretsemist.

Aiandus ja mesindus. Mesilasi peetakse üksikute tarudena pea igas külas; suuremad mesilad puuduvad. Arvuliselt tuleb 2—3 talundi kohta 1 taru. Mesilais tarvitatakse madal- ja kõrgraam-tarusid; pakk-puude tarvitamine jääb aegajalt vähemaks. Mesi kasutatakse oma majapidamises ja ka müügiks.

Aia alla on võetud igas majapidamises, majapidamishoonete ümbruses, vähem või suurem maa-ala. Esikohal seisab puuviljakasvatatus; köögivilja kasvatusele on senini pöördud väga vähe tähelepanu. Viljapuudest kasvatatakse rohkem õunapuid, siis ploomi- ja kirsipuid, pirnipuid ja marjapõõsaid, viimaste hulgas eriti sagedasti punaseid sõstraid. Köögivilja-aedade asutamisega on tehtud algust alles 3—4

Tundmatu foto.

22. joonis. Jõõpre põllumees omaale turvast lõikamas.

aasta eest, milleks andis tõuget Pärnu turu nõue. Rohkem välja arenenud on aiandus Audru vallas, kus üksikud aiamaapidamised olid juba varemini isegi üle maa tuntud (Lindi-Tänava talu puukool). Suur osa aiasaadusi kasutatakse ära omas majapidamises. Ainult harva üksikud majapidamised saavad aiasaadusi järjekindlalt turule.

Metsandus. Metsandusel on suur tähtsus Audru, osalt ka Võlla vallas; viimases asuvad metsad on halvemad — soostunud. Jõõpre vallas leiame ainult küttepuid metsa. Metsad on peamiselt riigi omad; elanikkude teenistus metsast seisab siin — metsäilestõotamisel — raiumises ja metsaveos ning töödeldud materjaliga kauplemises. Lõplik töötlemine sünnib peaaesjalikult Pärnus, ainult väike osa saetakse koha peal plankudeks ja laudadeks. Metsamaterjal veetakse metsast välja hobustega, mis annab korralikul talvel elanikkudele hea kõrvalteenistuse.

Kalandus. Kalapüügi alal tegutseb Audru kihlk. 144 perekonda, neist on 56 perekonda, kellel kalapüük pea tööalaks, see tähendab neid, kes saavad oma sissetuleku üle 50% kalapüügist, ja neid, kellel kalapüük kõrvaltööalaks — 88 perekonda. Kokku elab Audru kihlk. 475 perekonda, seega oleks kalanduse alal tegutsevaid 30,3%.

Varematel aegadel moodustas kalapüük auderlastel väga tähtsat tööala. Üldiselt oli Audru meri rikas kalade poolest, nüüd on aga mitmesugustel asioludel kala vähemaks jäänud.

Tööstus on Audru kihelkonnas vaevalt nimetamise väärt. Suuremaid ettevõtteid on nimetada Lavassaare (Jõõpre) turbatööstust, mis varem töötas riigi turbatööstuse ettevõtteks, varustades peaaesjalikult Sindi vabrikut turbaga. Nüüd on riik kogu tööstuse Sindi kalevivabrikule välja rentinud. — Peale nimetatute on olemas vaid üksikuid vesi-, auru-, mootor- ja tuuleveskeid. Nimetada võiks neist Audru jahu- ja villatööstust, Võlla-Roogojala lausaagimis- ja jahuveskit ning Saulepi telliskivitehast. Kõik töötavad 5—10 töölisega. Tööliste palgad on võrdlemisi kõrged. Aastatöölisele makstakse palka (peremehe toidul) 320 kr. meestele ja 240 kr. naistele. Päevilistele: mehed 2.00—3.00 kr. ja naised 1.70—2.00 kr. päevas.

Peale varem mainitud piimaühingute ja kontrollühingute muid ühinguid ei ole. Vanem vaimline koondis on Audru Põllumeeste selts (asut. 1904. a.). Selle korraldusel on peetud mitmesuguseid põllutulunduslikke kursusi ja enne maailmasõda ka põllutöö- ja karjakasvatuse näitusi. Peale nimetatute on veel üksikuid kalameeste (Audru vallas), küti- ja üldharidusliku sihiga seltsi.

Äriline vahekord on Audru kihelkonnal ainult Pärnuga, välja arvatud juhuslikku laadi vahekord Lihula aleviga. Pärnust ostetakse majapidamises tarvilikud ained ja siin müüakse ka omad majapidamise saadused või saadetakse raudteel kaugemaile turgudele. Metsamaterjal eksporditakse enamasti mereteed Pärnu sadama kaudu.

Halliste kihelkond.

Põllupinnase poolest on Halliste kihelkond paremaid Pärnumaal. Eriti hea on põllupinnas Pornuse, samuti Penuja vallas ja Abja Perakülas, kus pealpool paks kiht viljakandvat huumuserikast mulda, selle all põllusavi ja sügavamal kruusa kiht. Uue-Karistes on põllupind madalam, kuid siiski võrdlemisi hea. Vana-Kariste ilme on mitmekesisem. Kohati leidub õige head põllumaad, kohati ka vähem viljakandvat, liivakat pinnast.

Rahva peamiseks sissetulekuallikaks on põllundus ja karjandus. Põllundus on võrdlemisi kõrgel järjel. Töötatakse intensiivselt põllukultuuri tõstmise ja eriti põllupinnase parandamise suunas: torutatakse põlde, kuivatatakse soid jne. Leidub ka juba hulk talundeid, kus kõik põllud torutatud.

Talundite kasutada on kogu pindalast 36 883.8 ha. Sellest on aia- ja põllumaad 15 870.2 ha (43.3%), heinamaad 9 690.8 ha (26.3%),

karjamaad 6218.0 ha (17.0%), metsamaad 2669.6 ha (73.3%) ja kõlbatud maad 2215.2 ha (6.1%). Suhteliselt kõige rikkam põllupinna poolest on Penuja vald — põllumaad 57.1%. Kõige vähem on seda Uue-Karistes — 35.1%. Heinamaad on keskmiselt 24.5% ümber, karjamaad 17.0%. Viimase poolest on kõige rikkam Uue-Kariste, kus üldse rohkem vähe- ja ebatootvaid maid.

Halliste kihelkonnas on 1170 talundit. Eriti suur on Halliste khk suurtalundite hulk; nõnda on 60—120 ha suurusi talundeid 10.5% (maa keskmine 4.9%). Ka kõige vähemate — 0.5—5 ha talundite hulk (22%) on suurem maa keskmisest (16.6%).

Põllukultuur on Halliste kihelkonnas kaunis kõrgel järjel. Uuemad põllutööriistad ja -masinad leiavad ikka enam ja enam tarvitamist —

23. joonis. Kauaegse põllumajanduse-instruktori ja Riigikogu liikme Chr. Arro talu Abjas.

nende arv kasvab jõudsasti. Igas vallas leiduvad juba mõned traktorid ja kaunis suur hulk kultivaatoreid. Traktoreid on kihelkonnas üldse 17, nii et iga 68 talundi kohta tuleb üks traktor. Kultivaatoreid tuleb iga 15 talundi kohta üks. Kõige rohkem leidub uuemaid põllutööriistu ja -masinaid Abja, Vana-Kariste ja Laatre vallas. Suuremat jõudu tarvitavad põllutööriistad on levinud eeskätt just suuremais talundis, kus esinevad laiemad võimalused nende mitmekülgeks ja põhjalikuks kasutamiseks. Äkked on osalt puuraamiga, osalt raudäkked. Vedruäke on igalpool tarvitav tööriist. Külvimasinaid leidub kaunis rohkesti, nii et iga 19 talundi kohta tuleb neid üks.

Põldusid väetatakse korralikult. Tarvitatakse ka rohkesti turvast aluspõhuks, mis laudasõnniku hulka ja väärtust tõstab ning maa omadust parandab. Peale selle tarvitatakse ka palju kunstsõnnikuid. Kunstväetisi tarvitatakse eeskätt juurviljale, taliviljadele ja ristikeheinale.

Peale selle aga nõuete kohaselt ka teistele viljadele. Kartulile antakse harilikult tugev laudasõnniku väetis. — Kunstväetised tulevad siin harvem tarvitusele. Valitseb seitsme ja enam põllu süsteem.

Rukist külvatakse läbistikku 10.8% külvipinnast (maa keskm. 13%), seega tunduvalt vähem Pärnumaa keskmisest. Kõige rohkem külvatakse rukist Uue-Karistes ja Penujas. — Nisu all on keskmiselt 2.2% külvipinnast. Külvatakse niihästi suvi- kui ka talinisu; ülekaalus on siiski suvinisu kasvatamine. Ainult Pornuse vallas on talinisu ülekaalus. Oder võtab enese alla 8.2% külvipinnast (maa keskm. 9.5%), seega vähem maa keskmisest. Kaera all on Halliste khk 13.8%, mis ühtub ka Pärnumaa keskmise arvuga. Kõige rohkem kasvatatakse kaera Abjas ja Penujas, kus ta üle 16% põllupinnast oma alla võtab. Segavilja kasvatatakse Halliste khk võrdlemisi palju ja selle all on läbistikku 9.7% külvipinnast (maa keskm. 6.3). Õige rohkesti külvatakse segavilja Vana- ja Uue-Karistes — umbes 14% külvipinnast. — Kaunviljad pole endile kuigi suurt poolehoidu suutnud võita. Põldheina külvatakse kaunis palju — 23.8% külvipinnast (maa keskm. 22.2). Põldheina kasvatatakse seemneks, heinaks, haljastoiduks ja karjatamiseks. Kõige rohkem kasutatakse põldheina heinaks, kuid ka karjatamiseks tarvitata osa pole sugugi väike, tõustes mõnes vallas kuni ühe kolmandikuni põldheina hulgast. Kõige rohkem kasvatatakse põldheina karjatamiseks Penuja vallas, üle ühe kolmandiku külvipinnast. Kõige vähem Uue-Karistes, — viimases on looduslikke karjamaid enam. Kartulite all on 3.1% põllupinnast (maa keskm. 4.4%). Söödajuurikate kasvatamine suureneb aasta-aastalt ühes karjanduse arenemisega. Lina kasvatatakse eriti palju ja see moodustab väga tähtsa osa üldises talu sissetulekus. Lina all on kokku 9.6% (maa keskm. 6.5; riikl. keskm. 4.75), seega võrdlevalt maa ja riigi keskmisega õige rohkesti. Suurem hulk linu haritakse kodus, kuigi Abja linavabrik lähidal. Vabrikus leotades saab linal küll parema kiu ja ka rohkem kiudu, kuid selle töö eest tuleb eraldi maksa, kuna see kodus teise töö kõrval ära tehakse ja erilisi suuremaid kulusid ei nõua. Pealegi saab vabrikus leotades linu alles järgmisel aastal harida ja realiseerida. Kapitalikehval ajal ei ole aga põllumehel võimalik nõnda kauaks kapitali seisma jätta. Üksikuis valdades külvatakse lina: Abjas 10.53%, Vana-Karistes 7.98%, Uue-Karistes 10.67%, Laates 10.83%, Penujas 10.10%, Pornuses 8.63% põllupinnast. Nagu siin ettetoodud arvudest näha, kasvatatakse kõige rohkem lina Laates vallas.

Erilist tähelepanu väärrib veel Hans Meltsas'e heinaseemnekasvandus Vana-Kariste Tõllal. H. Meltsas on vanemaid heinaseemne (aruheina) kasvatajaid. Varem toodi suurem osa meil tarvitatavast heinaseemnest välismaalt. Viimaseil aastail on Eesti Seemnevilja Ühisus hakanud oma seemnekasvandustes suuremal hulgal kasvatama heinaseemet. Tegelikke põllumehi, kes heinaseemet oma majapidamises kasvatavad, on väga vähe. H. Meltsas on aga oma majapidamisest juba mitmed aastad heinaseemet ka müügile saatnud.

Viljakoristamisel minnakse üle ikka rohkem ja rohkem masinate abile. Rohkesti on tarvitusel nii heina- kui viljaniidu-masinaid.

Abjas näiteks tuleb iga 3 talundi kohta 2 niidumasinat, Penujas kahe talundi kohta üks, — mujal vähem. Arvuliselt on viljaniitjaid rohkem kui heinaniitjaid. — Hobuserahasid tuleb umbes 5 talundi kohta üks. — Ka kartulivõtmismasinaid on juba kaunis rohkesti tarvitusel, kogu kihelkonnas 1925. a. andmeil 26, — neist Abja vl 8. — Viljapeksmine toimub pea erandita masinatega. Peksumasinad on enamasti masina-tarvitajate ühingute omad, osalt aga ka eraomandus.

Mis puutub viljasaakidesse, siis on need võrdlemisi head. Saakide keskmise kokkuvõtte järele 1924.—1926. a. kuulub Halliste kihelkond rukkisaagi suhtes kõrgesaagi valdkonda 1098 kg:ga ha-lt. Nisu annab keskmiselt 940 kg ha:lt. Kesksaagi annavad

Tundmatu foto.

24. joonis. H. Meltsas'e aruheina seemnepõld Vana-Kariste Põllal.

ka tatar ja kaunviljad, — 835 kg ha:lt. Odrasaagiga läheb aga Halliste khk jälle kõrgesaagi valdkonda — 1115 kg ha:lt, kaeraga kesksaagi valdkonda — 850 kg ha:lt. Ka segaviljad annavad Halliste khk kõrge saagi. Kartulisaagiga ligineb Halliste khk juba maksimumsaagile — siin saadakse keskmiselt 12524 kg ha:lt. Ka lina kasvab siin hästi, andes ha:lt 390 kg seemet ja 350 kg kiudu, nii siis kõrge saagi. Põldheina suhtes asub Halliste kihelkond kesksaagi valdkonnas, saagiga 3117 kg ha:lt. Samuti on lugu ka niiduheinaga. Siinjuures olgu tähendatud, et heinamaade parandamisele pannakse viimasel ajal suurt rõhku. Paljudel talunditel on juba kõik heinamaad kultuurheinamaiks muudetud. Praegu on teostamisel suurema magistraalkraavi kaevamine, mis võeti ette Uue-Kariste sooparanduseseltsi poolt Leinu soo kuivendamiseks. Kõnesolev magistraal kaevati Leinu soost Mulgi järve, läbistades paljude talude heinamaid ning andes võimalust ka

nende sooheinamaade kultiveerimiseks. Nimetatud töö tehti riikliku laenu abil.

Karjanduse alal on Halliste kihelkond arenenumaid. Kariloomadest on kõige enam levinud eesti punane tõug. Ka eesti maatõugu karju leidub sagedasti. Hollandi-friisi tõugu loomi leidub Halliste khk väga harva. Karja arendamisele on palju kaasa aidanud karja kontrollühingud Abjas ja Vana-Karistes, kus ka karjapidamine kõige intensiivsem.

Ühispiimatalitisi on Halliste khk seitse — Abja-Paluoja, Abja-Sarjal, Vana-Karistes, Saapa külas, Kamalis, Mõisakülas, Penujas ja Uue-Karistes. Abja-Paluoja ja Abja-Sarja ühispiimatalitised on asutatud juba 1911. a., Uue-Kariste ja Vana-Kariste Kamalis 1912. a. Teised ühispiimatalitised on viimasel ajal ellu tõusnud. Keskmine päevane piima läbikäik neis ühinguis oli 1 000—1 500 kg, väljaarvatud Abja-Paluoja ligemale 5000 kg piimaga päevas.

Hobuste tõuparanduse suhtes pole senini midagi silmapaistvat ära tehtud. Kaunis rohkesti näeb küll ilusaid hobuseid, kuid nende tõugu on raske määrata. Üldiselt võib ütelda, et tori tõug omale teatava poolehoidu on võitnud ja mitmel pool tori tõugu hobuseid kasvatatakse; ühiselt ei ole aga hobuse tõuaretuses midagi ette võetud.

Sigadepidamisele on hakatud suuremat tähelepanu juhtima vaid viimasel ajal. Kasvatatakse koduseiks tarbeiks ning siseturule müügiks pekksigu ja välisturu nõuete kohaselt peekonsigu. Peekonsigade algmaterjal saadakse Öisu mõisast, kus asub suurem sigade sugulava. Arvuliselt pole sigu palju; iga talundi kohta tuleb 3 siga.

Lambaid peetakse vaid omaks tarvituseks. Sulgloomadest peetakse kõige rohkem kanu; peale selle esinevad veel haned, pardid ja kalkunid. Peetakse sulgloomi enamasti oma majapidamise nõuete rahuldamiseks.

Aiandus ja mesindus. Aianduses tuleb eeskätt nimetada viljapuuaeda. Peaaegu igal talundil on korralik viljapuuaed. Paljud neist on isegi õige suured, kuid aedade eest hoolitsemine jätab üldiselt palju soovida. Viljapuudest kasvatatakse õuna-, pirni-, ploomi- ja kirsipuid. Suuremaist ja paremini korraldatud aedadest tuleb nimetada V.-Kariste Tõlla H. Meltsase aeda. Läbistikku tuleb ühe talundi kohta 15 viljapuud (riiklik keskm. 7.6). Marjad tarvitatakse enamasti ära omas majapidamises, kuna viljapuude toodangust, eriti õunapuude omast, rohkesti ka turule läheb.

Erilist tähelepanu väärib ka Liplapi aiatöö- ja majapidamiskool. Kool algas oma tegevust juba 1910. a. Ainult esimesel tegevusaastal oli koolil õpilasi vähe (üksnes 4 õpilast), hiljem on aga alati osa õpilasi ruumipuudusel pidanud jääma vastu võtmata, sest kitsaste ruumide tõttu võis kool mahutada vaid 25 õpilast. Oma 15. aastapäeval 1925. a. märkis kool 332 lõpetajat. Suurem osa õpilasi on olnud Viljandimaalt (125 õpilast), sest kool asus ju Viljandimaa piiril; kuid ka Pärnumaalt on olnud rohkesti õpilasi (78), — teiste maakondade ja linnade arvel tuleb siis kokku 129 õpilast. Õpilased olid suures enamikus (264 õpilast) tegelikkude põllupidajate tütreid, seega

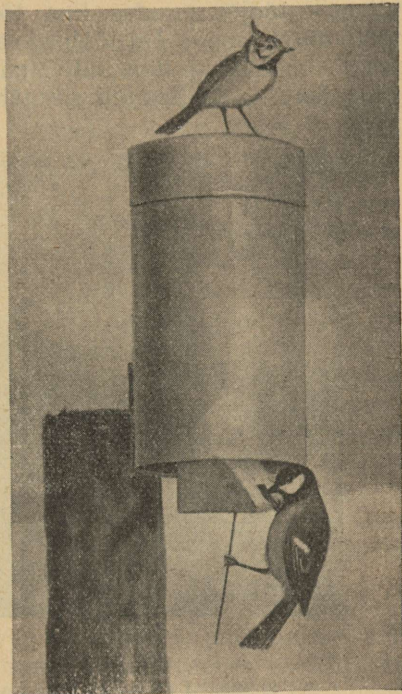
langeb vanemate elukutse järele teistele elukutsetele vaid 68 õpilast. Liplapi aiatöö- ja majapidamiskool oli kaua aega ainuke selletüüpline kool Eestis; oli nagu teerajajaks teistele, missuguseid viimaseil aastail on tekkinud terve võrk üle riigi. Kahju vaid, et teerajaja ise oma tegevuse 15-dale juubeliaastale järgneval aastal juba lõpetas. Kuivõrt tuntud oli Liplapi kõigile, seda näitab suur võõraste arv, mis iga aasta kooli külastas, sellest hoolimata, et kool asus ligemast raudteejaamast 10 km kaugusel ja tal puudus raudteejaamaga korrapärane ühendus. Nõnda märgib võõrasteraamat juubeliaastal üle 700 külalise.

Mesilastepidamises ei ole erilist edu märgata: iga kahe talundi kohta tuleb üks mesipuu. Tarvitusel on nii raam- kui ka pakk-tarud. Viimased on esimeste ees taganemas. Suuremad mesilad on Abja-Palul Chr. Arrol, Sarjal P. Liibusel ja Vana-Kariste Tõllal H. Meltsasel.

Erilist tähelepanu väärrib veel H. Meltsase linnukaitse aias. Kasulikkude lindude, eriti tihaste toitmiseks on H. Meltsas konstrueerinud erilise söötisaparaadi (25. joon.), kust ei ole võimalik kätte saada toitu varblastel, küll aga võivad tihased ennast seal toita. Seda söötisaparaati kasutatakse viimasel ajal ka mujal, kus lindude kaitsele pööratakse enam tähelepanu.

Tööstuslikest ettevõttest on tähtsamad Abja värnitsa- ja linatööstus ühes jahu- ja saeveskiga, Mõisaküla raudteetehased, Mõisaküla linaketramis- ja -kudumisevabrik, Sarja villavabrik ühes riidevärvimistöökojaga, jahu- ja saeveskiga ning Abja Kille villavabrik ühes jahu- ja saeveskiga.

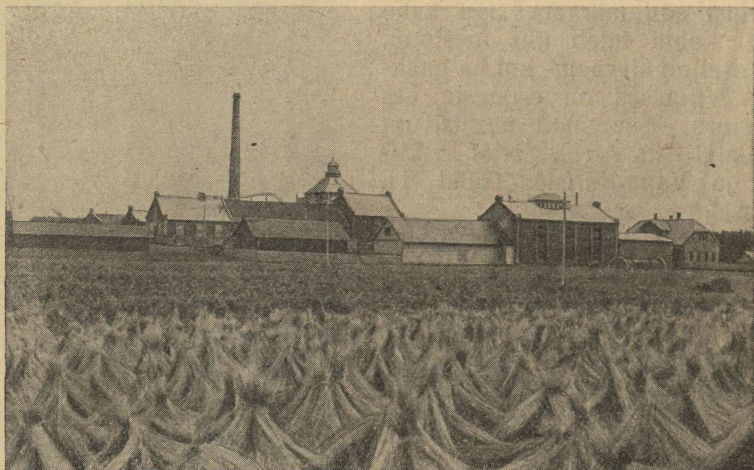
Erilist tähelepanu väärrib siin Abja värnitsa- ja linatööstus (26. joonis), mille tähtsus ei piirdu mitte üksi Halliste khk, vaid ulatub veel palju kaugemale, kuigi viimasel ajal tööstusel on tulnud üle elada raskeid päevi, mille sunnil tegevust on tulnud ajutiselt katkestada. — Abja linatööstuse asutamisele pani aluse insener Kissa juba 1911. a. Halliste põllumeeste selts, kui elujõuline selts, mille ümber oli kogunenud suurem osa Halliste ärksamaid põllumehi, hakkas kinni algatatud mõttest ja saatis insener Kissa välismaile tutvuma sealsete tooreslina-

Tundmatu foto.

25. joonis. H. Meltsas'e lindude söötis-aparaat.

tööstustega. Insener Kissa viibis välismail ligemale aasta aega, tutvudes Belgia, Austria ja Saksamaa tooreslinatööstustega. Peale insener Kissa tagasitulekut asuti otsekohe tööstuse tegelikule korrastamisele. Tööstus otsustati rajada ühistegelisele alusele ja selleks asutati 1913. a. Halliste linaharijate ühing. Juba 1914. a. algas tööstus oma tegevust. Ka selleaegse vene valitsuse silmis leidis vabriku asutamise mõte poolehoidu ning valitsus toetas tööstust 25 000 kuldrubla. Abja tooreslinatööstus oli esimene sarnane Vene riigis. Tööstuse asutamise tõi esile tööjõu puudus lina töötlemisel. Vabrikuviisilisel tooreslina töötlemisel langes ära tööliste saamise raskus lina puhastamistööl — peeti võimalikuks lina külvipinda veelgi suurendada, mis sel ajal oli väga tähtis, sest lina oli siis tähtsamaks sissetulekuallikaks.

F. Akel'i foto.

26. joonis. Linade kuivatamine Abja linavabrikus.

Vaevalt sai aga tööstus tegevust alata, kui maailmasõja raskused end siin ja seal hakkasid tunda andma; paljud aktiivsed tegelased, nende hulgas ka insener Kissa, võeti sõjateenistusse — töö jäi soiku. — Eesti iseseisvuse ajal alustati tööd uue jõuga. Rahakursi languse tõttu vabaneti kergesti võlgadest — väljavaated olid head. Ehitati veel juurde värnitsa valmistamise (ekstraheerimise) osakond, saeveski ja jahuveski. — Vahepeal, 1918. a., muudeti kooperatiivühing osaühinguks, mida väga ebaõnnestunud sammuks tuleb lugeda, sest uute jõudude juurdetulek oli seega takistatud, laiemad ringkonnad, tooresmaterjali andjad jäid eemale. Edasi hakkasid uute juurdeehituste tõttu tehtud laenude kõrged protsendid end tunda andma. Tööstuses on seisakut, isegi tagurpidiminekut märgata. Siis halvasid tööstust veel kaks suurt tulekahju, nii et tööstus viimaks tulunduslikult väga raskesse seisundisse sattus, mille tõttu linatööstus on ajutiselt katkes-

tatud. — Praegu on tööstuse ümberkorraldamine käsil, mis annab lootust tööstuse uuele elustusele. Täie töökoormatuse puhul tarvitab vabrik päevas 15 kitsarööpalise vagunit tooresmaterjali ja annab 5 vagunit töödeldud aineid.

Ühistegelisist ettevõttest peale eelpooltoodud karja kontrollühingute ja ühispiimatalitiste tuleb veel nimetada Abja-Paluoja Majanduseühingut, Töölise tarvitajateühingut ja Mõisaküla Ühispanka.

Tähtsamaiks mügiaineiks on põllu- ja karjasaadused, metsamaterjalid ning aiasaadused. Vähemad tarbed ostetakse Abja-Paluoja ja Mõisaküla alevist, suuremad tuuakse sageli Pärnust ja Viljandist. Kuulus on sügisene Abja laat, mis kestab kaks päeva ja erineb teistest oma müügile toodud loomade suure hulga poolest (mõnikord tuhanded pead). Mõisakülas ja Abja-Paluojaal peetakse ka turgu.

Häädemeeste kihelkond.

Tulunduslikult on Häädemeeste võrdlemisi kehv kihelkond. Kitsas riba liivast rannikumaad ei ole kuigi soodus põlluharimiseks. Paremat savikamat põllumaad on ainult Orajõe ja osalt Häädemeeste vallas, merest eemal oleval luidetetagusel tasandikul. Kihelkonna asendi tõttu ühelt poolt mere ja teiselt poolt suurte metsade vahel võimaldavad elanikele tähtsad kõrvaltuluharud, nimelt kalastus ja metsatöö. Kuna need ei ole seotud otsekohe pinnakasutamise, siis on rahvastiku tihedus Häädemeestes suhteliselt suur (v. lk. 328). Rida tihedasti rühmitunud külasid ulatub piki rannariba läbi kogu kihelkonna.

Põllundus. Häädemeeste khk vallad on kõik endised kroonuvallad, kus mõisamaad juba ammu väikekruntideks jaotatud. Ainult Häädemeeste mõis oli jagamatu ühikuna rendile antud ja tükeldati alles eesti iseseisvuse ajal. Kroonumaade tükeldamisel moodustatud krundid on aga enamikus väga väikesed, sest rahvast oli tihedalt ja maad vähe. Nii on alla 10 ha suurusi talundeid Häädemeeste vallas tervelt 72%, Tahkuranna vallas 53% ja Orajõe vallas 45%. Üle 30 ha: lisi talundeid on Häädemeestel ainult 1.9%, Tahkurannas 1.3% ja Orajõel 8.3%. Talundite kasutada olev maa kuulub peamiselt ostutalundeile (76%). Ligi pool (48%) khk kogupindalast on praegugi veel riigimetsade all, mis oma poolt iseloomustab khk suurt maanappust.

Talundite kasutada olevast maast on pea võrdselt põllu- (17%), heina- (14%) ja karjamaad (12%). Pinna kasutamisel kuulub Häädemeeste teravilja ja põlluheina valdkonda. Nii oli 1925. a. tera- ja kaunvilja all Häädemeestel kokku 57%, Orajõel 56% ja Tahkurannas 54% ning põlluheina all vastavalt 11%, 16% ja 8% põllupinnast. Muist kultuuridest on tähtsaim kartul, mida on khk:s keskmiselt 13% põllupinnast (kõige enam Tahkuranna vl — 19%). Lina külvipind on sellevastu hoopis vähene, ainult 1.6—5.4% põllupinnast.

Kuna põllupinnas enamasti kehv ja maad vähe, siis ei ole suudetud põllukultuuri kuigi suurel määral arendada. See avaldub algelisemate külvikordade valdavuses, puudulikus väetamises, suuremate maaparandustööde ja paremate põllutöömasinade ja -riistade vähesuses. Nii puudusid 1925. a. üleskirjutusel Häädemeeste kihelkonnas traktorid, külvimasinad ja kultivaatorid täiesti, viljalõikajaid oli ainult 5, aururehepeksumasinaid 7. Suhteliselt kõige parem olukord on Orajõe valla maapoolseis külades, kus parem põllumaa ja suuremaid talundeid.

Maanappuse tõttu on suurem tähendus aiandusel. Rannikukülades on pea igal talul suurem korralik juurvilja-aed, mille saadusi jätkub peale oma tarviduse ka Pärnu saatmiseks. Tahku Metsaküläs kasvatatakse eriti kapsaid, Võistes kurke ja Rannametsal maasikaid. Sageli on ka korralikumaid mesilaid.

Karjandus on väga nõrgal järjel. Takistusi teeb kõigepealt heina- ja karjamaade vähesus ja vähesed olemasolevadki kannatavad liigvee all. Väikemaapidajad sooviksid riigimetsadest heina- ja karjamaad jurde ja nende parandamiseks suuremate kuivatamistöode ettevõtmist. Esimeses järjekorres tuleks kaevata kraav soovee ärajuhtimiseks, mis algaks Tahkuranna vallamaja kohalt ja lõpeks lahes. Kraavi pikkus oleks umbes 4—5 km. Kraavi kaevamist kergendaks asjaolu, et endiste põllupidajate poolt kraavi säng juba kaevatud, ehk küll 10 aasta eest. Teine võimalus oleks juhtida soovesi kraavi kaudu Uulu jõkke. Viimaselt tuleks aga kõrvaldada mitu veskipaisu.

Paremat tõukarja on vähe, see on levinud peamiselt Uulu mõisast. Kontroll-ühinguid senini ei ole, Tahkurannas avati 1928. a. kevadel ühispiimatalitis uues, selleks ehitatud hoones. Uus meierei on varustatud ajanõudeile vastava sisseseadega.

Häädemeestel kui rannikukihelkonnas omab eriti suurt tähtsust kalastus ja laevasõit. Rannaäärsed külad ongi eeskätt kalurikülad. Peamine püügiaeg on kevadel ja sügisel, tähtsaim püügikala on räim ja angerjas. Räimesaak on aasta-aastalt vähemaks jäänud. Kalastamis- oskus nõuaks kõrgemale järjele tõstmist, milleks maavalitsus kavatses avada Häädemeestel kalanduse täienduskooli. Seda pole senini aga kahjuks veel teostatud.

Merisõit ja laevaehitamine on arenenud eriti Häädemeeste ja Orajõe vallas. Tähtsamad laevaehituse kohad on Häädemeeste, Jaagupi, Kabli, Orajõe ja Treimani. Valdav osa eesti laevastikust, eriti purjelaevastikust, kuulub just Häädemeeste ja Orajõe meestele. Siin ehitati isegi suuri mitmesaja reg.-tonnilisi kaugesõidupurjekaid, parkasid, kuunareid ja kaljaseid, mis siinsamas rannas laadisid peale metsasaadusi Inglismaale ja kaugemalegi, tuues tagasisõidul peamiselt kivisütt, heeringaid ja soola. Suuremad ja paremad purjekad olid isegi alalises kaugesõidus Kesk- ja Lõuna-Ameerika, Austraalia jt. kaugete maade vahel. Meeskond võeti harilikult siitsamast rannikuküladest, samuti laevavarustus, laevajuhid said hariduse lähedalolevas Heinaste

merikoolis. Maailmasõda ja sellele järgnenud aastad tõid kõigesse sellesse suure seisaku ja tagurpidimineku. Laevadest suur osa hävis ja läks kaotsi, ülejäänud olid sunnitud tegevusetusele, uusi laevu ei ehitatud, osavad laevaehitajad, merimehed ja juhid valgusid laiali. Uut tegevust ei olnud selletõttu hõlpus alustada. Ka aurikute võistlus hakkab end ikka teravamalt tunda andma ja kapitali oma poole koondama. Siiski on purjekate ehitus mitmes kohas jälle käimas ja mõned laevad valminudki. Et selle juures on tulnud võidelda suurte raskustega, näitab Eesti Laevaehituse o.ü. saatus. Ühingu laevaehitus Häädemeestel kannatas suuri kahje ja töötab praegu ainult saeveskina.

Laialiste metsa-alade lähidus ja metsasaaduste hõlpsa väljaveo võimalused annavad metsatööl suurema tulundusliku tähenduse.

Tundmatu foto.

27. joonis. Häädemeeste alevik. Vaade kirikutornist.

Varem saadeti metsamaterjal peamiselt jõgesid ja kanaleid mööda (Timmkanal, Häädemeeste jõgi, Teso kanal) rannale, kus ta otse või saeveskeis töödelduna laevadele laaditi. Hulk maata või vähese maaga inimesi rannikukülades leidis selle juures omale teenistust. Häädemeeste aleviku (27. joonis) tekkimine põhjenebki peamiselt sellel asjaolul, nimelt oli Pärnu Valdhofi vabrikul siin metsamaterjali laadimise punkt. Orajõe lõunapoolsete külade (Ikla, Treimani) elanikud käisid ka Heinaste sadamas tööl. Metsi läbistava Riiselja — Orajõe raudtee ehitamise järele sünnib metsasaaduste edasitoimetamine peamiselt raudteega Pärnu ja hulk rannikuelanikke on jäänud tööta. Ikla elanikud käivad isegi üle piiri tööd otsimas.

Väheste tööstuslikkude ettevõtteinena tuleb mainida kõigepealt saeveskeid, mis on koondunud peamiselt Häädemeeste ümbrusse („Eesti Laevaehituse o./ü.“, M. Behrsin'i, N. Akermann'i, J. Rast'i). Peale saeveskite on ainult vähemaid auru- ja tuulejõulisi jahuveskeid ja Kabli külas suurem villa-, sae- ja jahuveski ning Tahkurannas uus piimatalitis.

Kaubad tuakse enamasti Pärnust. Müügiainena pakub kihelkond kalastustooteid, mida otse Pärnus müümas käiakse, osalt ka kaugemale sisemaa linnadesse või koguni välismaale saadetakse. Jäävagunitega varustatud rongide kiirem liikumine hõlbustaks ja elustaks kalatoodete müüki tunduvalt. Kohalikel laatadel, mida peetakse kaks korda aastas (kevadell Kablis, sügisel Häädemeestel) on kaubavahetuses vähene tähendus.

Karksi kihelkond.

Karksi kihelkond asukohaga kõige kaugemas kagupoelses Pärnumaa nurgas, vastu Viljandi- ja Valgamaad, on oma tulundusliselt iseloomult ligemal Viljandi- ja Valgamaadega kui Pärnumaa teiste kihelkondadega.

Mullastiku iseloom on Karksi khk väga kõikuv. Põhjapoolses kihelk. osas esinevad valdavalt Lõuna-Eesti raskemad mullaliigid. Siin-sääil esinevad veel paiguti liivamullad ja vähemad soostunud maa-alad. Üldiselt on mullastik põlluharimiseks küllalt soodne. Eriti hää põllumaa leidub põhja ja loode pool ürgorgude piirkonnas, kus ülekaalus raskemad mullaliigid.

Rahva tähtsamateks sissetuleku allikateks on põllundus ja karjandus. Kuna varem põllundus esikohal seisis, siis on praegu põllunduse ja karjanduse vahel kibe võistlus käimas esimese koha pärast, sest karjandus on teinud viimasel ajal väga suuri edusamme. Teiselt poolt aga võetakse ka lina kasvatamist väga tõsiselt ja saadakse tähtis osa sissetulekust just linast.

Kihelkonna pindalast on talundite käes kasutada 18 033.4 ha. Sellest on põllu ja aiamaad 7 914.7 ha, —43.9% (Pärnumaa keskm. 32.4; riikline keskm. 32.9); heinamaad 3 989.7 ha, —22% (Pärnumaa keskm. 28.2; riikl. keskm. 24.0); karjamaad 3 668.8 ha, —20.3% (Pärnumaa keskm. 25.0; riikl. keskm. 24.0); metsamaad 951.2 ha, —5.3% (Pärnumaa keskm. 3.5; riikl. keskm. 4.3).

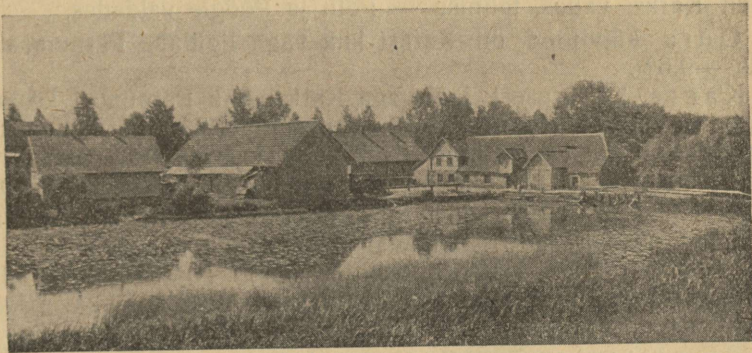
Võrreldes maa kasutamist Karksi khk Pärnumaa keskmisega näeme, et Karksi kihelkonnas on võrdlemisi rohkesti põllumaad, — üle 10% enam Pärnumaa ja riiklisest keskmisest. Vastavalt on vähem Karksi kihelkonna heina- ja karjamaa hulk.

Eriti kõrge on põllumaa % Pöögle vallas (51.6) ja Polli vallas (49.8) — seega on sääil pool kogu maatulundusliselt kasutatud maast põllu all. Vastavalt väga väike on aga nimetatud valdades karjamaa hulk, — Pööglis 14.7%, Pollis 17.3% (kihelkonna keskm. 20.3; Pärnumaa keskm. 25.0).

Talundite käes kasutada olevat metsamaad ei ole palju —5.3% kogu maatulundusliselt kasutatud maast, seega siiski tunduvalt enam Pärnumaa keskmisest (3.5). Kõige suurem on metsamaa % Polli vallas (4.6).

Talundeid suurusrühmade järele vaadates näeme, et siin on suures ülekaalus väiketalundid —60.5% kogu kihelkonna talundite arvust on väiketalundid (0.5—20 ha). Siin läheb Karksi khk tunduvalt lahku (52.7%) lähenedes riiklikule keskmisele (57.9). Vastavalt vähem on Karksi kihelkonnas normaaltalundite arv — 13.7% (Pärnumaa keskm. 17.9; riikline keskm. 18.6). Täistalundite ja suurtalundite arv on lähedane Pärnumaa keskmisele.

Vaadeldes talundeid maaomaduse järele näeme, et suures ülekaalus on ostutalundid —43.5% kogu talundite arvust (Pärnumaa keskm.

28. joonis. Saeveski Pollis.

Tundmatu foto.

59.1; riikline keskm. 47.4). Nendest on peremeeste endi käes pidada 25.3% (Pärnumaa keskm. 46.2; riikline keskm. 40.0), — renditalunditena välja antud 18.2% (Pärnumaa keskm. 12.9; riikline keskm. 7.4). — Siit paistab silma üldiselt väike ostutalundite arv Karksi kihelkonnas, kusjuures nendest veel väga suur protsent on välja antud renditalunditena pidada. Võrdlevalt Pärnumaa kui ka riikliste keskmistega on Karksi kihelkonnas õige rohkesti renditalundeid —26.5% (Pärnumaa keskm. 15.4; riikline keskm. 14.0).

Põllukultuur on üldiselt Karksi khk hää, kasutatakse eduga uuendusi ja täiendusi põllukultuuris. Maaparandusele kui ka sookultuurile antakse erilist tähepanu. Rohkesti põlde on torutatud, soid kuivatatud ja kultuurheinamaadeks muudetud. Uuemate põllutööriistade arv kasvab aastatega kiiresti. Eriti on siin veel märkida Pöögile valda, kus juba kõik suuremad talundid on varustatud kultivaatoritega, külvimasinatega, sorteerimismasinatega, heina- ja viljaniihtjatega. Pääle laudasõnniku tarvitatakse rohkesti ka kunstsõnnikuid, kuigi nende tarvitamine veel kaunis ühekülgne. Tarvitatakse rohkem fosfor-

väetisi, siiski on viimasel ajal ka täisväetiste tarvitamine rohkem tähelepanu leidnud. Eeskätt tarvitatakse kunstväetisi leivaviljadele, juurviljadele ja ristikheinale, — vähem odrale ja linale. Pääle selle püütakse laudasõnniku väärtust tõsta turba aluspõhuks tarvitamisega.

Külvikorrad on Karksi khk seitsme ja enam põllulised. Järjekord harilikult: kesa (enamasti umbrohu kesa), rukis, ristikhein, oder, kaer, lina. Tihti peetakse ristikheina kolm kuni neli aastat järjestikku. Sellel juhul külvatakse enamasti lina ristikheina sööti, kusjuures linale järgneb oder.

Rukki all on keskmiselt 12.7% külvipinnast. Kõige rohkem külvatakse rukist Karksi vallas —13.1%, siiski jääb veel Karksi vald rukki kasvatuses kaugelt alla riiklisest keskmisest (16.1).

Nisu külvatakse kõige enam Pöõgle vallas —2.6% põllupinnast. Külvatakse niihästi sui- kui ka talinisu. Suinisu on enam poolehoidu leidnud Karksi vallas, talinisu — Polli ja Pöõgle valdades.

Odra külvipind on Karksi khk väga ligidane Pärnumaa keskmisele —9.6%.

Kaera kasvatuses jääb aga Karksi khk Pärnumaa keskmisest paari protsendi võrra alla — keskmiselt 11.7% (Pärnumaa keskm. 13.8; riikline keskm. 15.7). Eriti vähe kasvatatakse kaera Karksi vallas —10.6%, seega kolmandiku võrra vähem riiklisest keskmisest.

Põldhein võtab oma alla keskmiselt 21.1% põllupinnast. Külvatakse peaaesjalikult ristikheina. Kõige rohkem kasvatatakse põldheina Pöõgle vallas —23.6%, kõige vähem Karksi vallas —19.5%. Põldheina kasutatakse seemneks, heinaks, haljaks toiduks ja karjatamiseks. Kõige sagedamine kasutatakse põldheina heinaks.

Kartulid kasvatatakse Karksi khk nagu kogu Pärnumaalgi võrreldes väga vähe; nende all on 3.5% (Pärnumaa keskm. 4.4; riikline keskm. 7.2) põllupinnast. Kindlat kohta kartulil külvikorras üldse ei ole. Paigutatakse kord siia kord sinna.

Loomatoidu juurvilja kasvatatakse pea igas talundis, kuid võrdlemisi vähesel määral. Nende all on ainult 0.7% külvipinnast, kuid kord korrald võidab nende kasvatamine omale ikka rohkem ja rohkem poolehoidu.

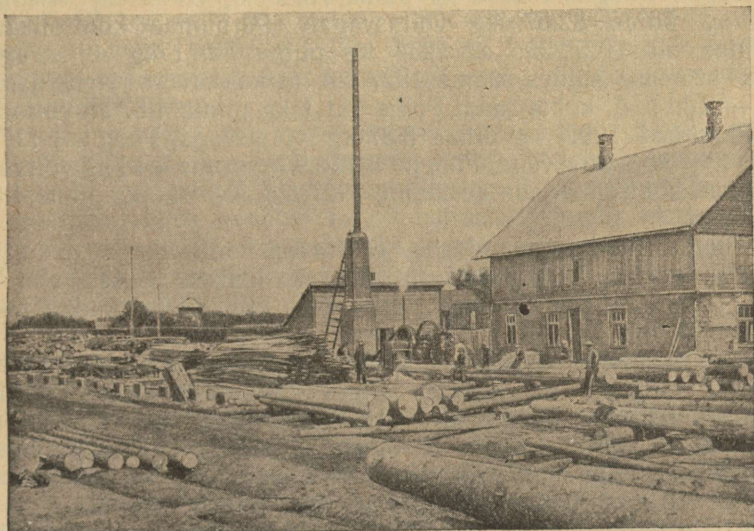
Väga tähtsal kohal seisab aga Karksi põllunduses lina. Ta võtab oma alla keskmiselt 10.4% põllupinnast (Pärnumaa keskm. 6.5; riikline keskm. 4.8). Kõrvutades lina kasvatamise ulatust teraviljade omaga, leiame, et lina külvatakse rohkem kui otra, peaaegu niisama palju kui kaera, nii et terve põld külvikorras on lina all. Lina kasvab ka siin väga hästi ja annab kõrge saagi.

Vilja koristamisel tarvitatakse väga palju masina tööjõudu. Rohkesti on tarvitusel nii vilja- kui ka heinaniidumasinate ja hobuse-rehad. Suuremad talundid on juba kõik varustatud vastavate koristamismasinatega.

Vilja peksmine sünnib pea erandita masinate abil. Peksumasinate on osalt ühistegelisel alusel ühiseks kasutamiseks ostetud, osalt aga ka eraisikute omandus.

Saakide suhtes kuulub Karksi kihelkond kõrgesaagi valdkonda; üldse näitavad aga üksikud aastad saakide suhtes suuri kõikumisi. Väga sageli läheb ka Karksi kihelkond üksikutel aastatel maksimumsaagi valdkonda.

Statistika andmetel olid keskmised saagid Karksi khk 1924. kuni 1926. a. — rukkil 1071—1200 kg ha-lt, seega kõrgesaagi valdkond; odral 1050—1250 kg ha-lt, — kõrgesaagi valdkond; kaeral 935—1130 kg ha-lt, — kõrgesaagi valdkond; segaviljal 990—1100 kg ha-lt, — kesksaagi valdkond; kartulil 10 400—11 500 kg ha-lt — kesksaagi valdkond; linal kiusaak 325—375 kg ha-lt ja seemnesaak 356—420 kg ha-lt, seega kõrgesaagi valdkond. Põlluheina saagi suhtes on Karksi khk kesksaagi valdkonnas, saagiga 3000—3200 kg ha-lt;

H. Schults'i foto.

29. joonis. Pornuse lauatehas.

niiduheina saagiga läheb Karksi khk aga maksimaalsaagi valdkonda, saagiga üle 1400 kg ha-lt. Kõrge niiduheina saak on siin tingitud enamasti häädest looduslikest heinamaadest, — puisniitudest ja aasaheinamaadest, osalt aga ka kulturniitudest. Tüübilisi sooheinamaid on Karksi kihelkonnas üldse väga vähe.

Karjanduse alal langeb Karksi khk piimakarja-sigadekasvatamise valdkonda. Põllumajanduse kogu toodangust tuleb loomapidamise arvele 56—63%, seega alla riikliku ja ka Pärnumaa keskmise (63—67%). Tähtsam osa langeb siin seakasvatusele, mis võtab oma alla põllumajanduse puhastatud kogutoodangust 24—30% (Pärnumaa ja ka riikline keskmine 20—24%). Teised loomakasvatuse alad jäävad kaugele alla Pärnumaa ja ka riiklikku keskmist.

Veisepidamine annab Karksi khk põllumajanduse puhastatud

kogutoodangust ainult 25—30%. Teistes Pärnumaa kihelkondades, väljaarvatud Halliste ja Häädemeeste, on veisepidamisest saadud tulu võrdlevalt üldise põllumajandusliku tuluga tunduvalt suurem (30—56%).

Päale toodangu tõstmise küsimuse on viimasel ajal rohkesti tähelepanu antud ka karja tõuarendamisele. Tõukarjadest leiame Karksi khk kõige sagedamini eesti punasttõugu. Ka eesti maatõugu karju leidub siin-sääli. Hollandi-Friisitõugu loomi leidub Karksi khk väga harva.

Karja arenemisele on palju kaasa aidanud karja kontrollühingud Pollis, Polli-Peravallas ja kaks ühingut Pööglis. Igasseühte neist on koondunud umbes 20 karja keskmiselt 200 lehmaga.

Keskmine toodang oli kontrollkarjadel 1927./28. a. Pollis 2607 kg piima 93.72 kg võirasvaga; Polli-Perakülas 1884 kg piima 66.72 kg võirasvaga; Pööglis I 2096 kg piima 76.89 kg võirasvaga, Pööglis II 2265 kg piima 82.57 kg võirasvaga. Pärnumaa kontrollkarjadel keskmine oli 1927./28. a. 2254 kg piima 82.71 kg võirasvaga. — Sööda tasuvuse suhtes saame 1927./28. a. kokkuvõtte järele järgmise pildi — 100 s. ü. kohta saadi Pollis 121.1 kg piima 4.37 kg võirasvaga, Polli-Perakülas 109.4 kg piima 3.87 kg võirasvaga, Pööglis I 117.9 kg piima 4.33 kg võirasvaga, Pööglis II 122.9 kg piima 4.48 kg võirasvaga. Pärnumaa kontrollkarjade keskmine 1927./28. a. 124.0 kg piima 4.85 kg võirasvaga.

Toodud andmetest näeme, et Karksi kontrollkarjad on niihästi toodangu kui ka söödatusuvuse suhtes keskmised ja isegi alla keskmise. Söödapindade võrdluse järele võiks küll Karksi karjad parema saagianniga olla.

Karjasaadused töötatakse ümber enamasti ühispiimatallitustes, milliseid on Karksis kolm — Polli-Perakülas, Pööglis ja Karksi-Sinihallikul. Pollis ja Karksi-Sinihallikul on piimaühingud asutatud 1912. aastal, Pööglis 1910. aastal. Seega kuuluvad nimetatud piimatallitused kõik meil vanemate piimatööstuste hulka. On asutatud seega ka karjapidajate omal algatusel ilma välise toetuseta.

Kõige parema eduga töötab ja ka ühtlasi kõige suurema läbikäiguga on Pöögli piimatallitus. 1927. a. oli Pöögli ühispiimatallitusel 145 liiget 1405 lehmaga (Pärnumaa keskm. 74.8 liiget 277.5 lehmaga). Piima läbikäik 1927. a. oli Pöögli ühispiimatallitusel 945352 kg (Pärnumaa keskm. 857782), piima kg maksti seejuures 10.2 senti (Pärnumaa keskm. 9.5). Väljaveoks määratud võist läks võiväljaveo kontrolljaama määramisel I sorti 63.90%, II sorti 35.2% ja siseturgu 0.86% kogu võisaadetistest (Pärnumaa keskm. I sorti 74.12%, II sorti 23.90% ja siseturgu 1.98%). — Seega näeme, et Pöögli ühispiimatallitus on suutnud oma ümber koondada kaunis suure liikmete pere, mille tõttu ka läbikäik ületab pea kahekordselt Pärnumaa keskmise. — Või väljatootamine on häa, harilikult üle keskmise, kuigi siin toodud 1927. aasta arvustiku järele I sordi või hulk on alla keskmist. Eelmistel aastatel ületas aga Pöögli ühispiimatallitus ka I sordi või suhtes kaugelt Pärnumaa keskmise. — Võrdlemisi halvas seisukorras on aga Polli-Peraküla ühispiimatallitus, kuigi see on vanem teistest. Polli-Peraküla ühispiimatallitusel oli 1927. a. vaid 34 liiget 241 lehmaga.

Piima kg maksti 8.7 senti, mis on üks madalamaid hindu Pärnumaal. Eriti palju jätab soovida Polli-Perakülas võivalmistamine. Kogu võitoodangust läks 1927. a. I sorti ainult 6.63%, II sorti 77.35% ja siseturgu 16.02%. Eelmistel aastatel ei ole ka pilt sugugi parem. Alaväärtulisest võist on tingitud loomulikult madal piimahind, mis jälle omakorda hoiab madalal liigete arvu ja piimahulga.

Karksi-Sinihalliku ühispiimatalitusel on liigete arv ligidane keskmistele Pärnumaa ühispiimatalitustele. Või häduse suhtes on isegi üks paremaid Pärnumaal.

Hobusekasvatusele pole antud Karksi khk erilist tähelepanu. Leidub üksikuid väga ilusaid hobuseid, kuid see on juhuslik saavutus, sest järjekindlat tõuarenduse tööd hobusekasvatuse alal ei ole tehtud, väljaarvatud üksikud asjaarmastajad. On märgata teatavat poolehoidu Toritõule. Üldiselt võib aga öelda, mida rohkem pöördub tähelepanu piimakarjale, seda rohkem jääb hobune tahaplaanile. Loetakse küllaldaseks, kui ta atra ja äket korralikult veab. Sõiduhobuse nõuded on tahaplaanile jäetud.

Seakasvatus on eriti viimasel ajal hoogu võtmas, millele suureks tõukejõuks on olnud viimaste aastate nõuded peekoni järele. Seejuures on ka elavalt päevakorrale kerkinud turu nõudeile kohase tõu arenemine. Juba leidubki ka nii mõneski talundis hääd peekoni algmaterjali. Sugusigu tuuakse sisse alatasa Õisu mõisa sugulavast. Arvuliselt tuleb keskmiselt iga talundi kohta 4—5 siga (Pärnumaa keskm. 3.3; riikline keskm. 2.8).

Lambaid kasvatatakse vaid koduste tarvete rahuldamiseks; iga talundi kohta tuleb 8—9 lammast, mis on võrdlemisi suur arv võrdlevalt teiste kihelkondadega.

Ka kodulinde peetakse Karksis enamasti vaid koduse majapidamise tarvete rahuldamise kohaselt. Siiski läheb ka kanamune turule. Kõige rohkem kasvatatakse kodulindest kanu, päale nende veel õige piiratud arvul hanesid, kalkuneid ja parte. Tõuarendusele erilist tähelepanu antud ei ole. Siiski on üksikud talundid omale naabruses asuvast Õisu mõisa linnukasvatusest ka tõupuhtaid kodulinde muretsenud. — Kanu peetakse eriti munade saamise otstarbel — liha on vaid kõrvalise tähtsusega. Hanesid ja parte kasvatatakse sulgede ja liha saamise otstarbel.

Lõpuks oleks veel koduloomadest nimetada kitsesid Karksi vallas, kus neid leidis 1925. a. üleskirjutatud andmetel 27. Hariulikult leidub kitsesid kogu valla kohta meil ainult mõni üksik.

Aiandus on Karksi kihelkonnas vähe edenenud, olgugi et suuremal osal talunditest on kaunis laialdased viljapuu aiad. Korrashoitud viljapuu aedu leidub aga vaid üksikud. Viljapuudest kasvatatakse õuna-, pirni-, kirsi- ja ploomipuid. Esimesed on valdavas ülekaalus. Viljapuid tuleb talundi kohta 7—8. Aiasaadused kasutatakse suuremalt osalt kodusteks tarveteks. Turule läheb ainult vähesel määral õunu. Ka kõögivilja aiad on ainult oma majapidamise otstarbeks.

Mesindus on Karksi khk täiesti kõrvalise tähtsusega. Leidub vaid üksikuid asjaarmastajaid. Nimetada oleks ainult Longi kooli-

õpetaja mesilat Karksi vallas. — Tarvitusel on raamtarud, — pakktarud on juba peaaegu täiesti kadunud.

Kalandusel tulunduslist tähtsust pole. Vähestest järvedest ja jõgedest püütakse vähesel määral haugi, lutse, ahvenaid, särgi ja kiisku. Viimasel ajal on järvedesse toodud ka karpkalu ja sudakaid. Varem oli veestik rikas vähkidest, kuid need on viimastel aastatel vähjataudide ohvriks langenud.

Tööliste palgad ei lähe lahku Pärnumaa keskmistest hindadest. Peetakse rohkem suvetöölisi. Palka maksetakse nii rahas kui ka natuuras.

Tööstuslistest ettevõtetest on nimetada: Lilli saeveski, Laksa jahuveski ühes villatööstusega, Karksi veinitehas, Piibu puutööstus. Siin-sääal leidub veel mitmeid väheseid jahu- ja saeveskisid.

Ühistegelitest ettevõtetest on pääle eelpoolnimetatud karja kontrollühingute ja ühispiimatalituste nimetada Karksi Tarvitajate Ühisust ja Ühispanka.

Majanduslikeks keskkohaks on Nuia alev. Tavalised ostud tehakse kõik siin. Suuremad ja haruldasemad ostud toimetatakse kas Viljandis või Pärnus. Üldse peab tähendama, et Karksi kihelkonnal on ühendus suuremate kaubandusliste keskkohadega õige raske, eriti lõunapoolsel kihelkonna osal, mis asub raudteejaamadest võrdlemisi kaugel. Varematal aegadel tarvitati Puhja ja Pikkasaare jaamu, mis nüüd aga Lätile kuuluvad. Turule saadetakse pääasjalikult põllu- ja karjasaaduseid, pääle selle veel vähemal määral metsamaterjale ja aiasaaduseid.

Mihkli kihelkond.

Tulunduslikult on Koonga vald võrdlemisi kehv nurk. Põllumaa on enamasti kehv, kas liiga madal ja vesine või liiga õhukese mullakorraga kuival paesel pinnal. Suur osa valla pinnast esineb täiesti kõlbmatu soo ja rabana, laialdased pinnad on kehvade kadakaste karjamaade all. Paremat põllumaad on kruusase ja savika koosseisuga Kalli ja Nätsi seljakuil.

Talundeist on enamuses väikesed ja keskmise suurusega talundid. Nii on 0.5—10 ha suurusi talundeid 23.2% ja 10—30 ha: lisi talundeid 39.5%. Praegusest Koonga ühendatud vallast olid Koonga, Kalli ja Võringi kroonumõisad, Kõima ja Riintali aga era-rüütlimõisad, kuna valla põhjapoolne sopp (Vastjaba ja Kuresse küla) moodustas osa Mihkli kirikuvallast. Peale Kõima kogukonna talude, kus maad juba ammu ostetud, ja Nedremaa ning Kuresse kirikuvalla renditalude olid Koongas kõik kroonutalud, millede väljaostumaks kingiti. Selle tõttu on ostutalundite % Koongas võrdlemisi suur — 76.3% üldarvust, kuna riigi renditalundeid on ainult 8.4% ja asundustalundeid 11.1%. Vana-Koongas reguleeriti maad 1905.—10. a. Seni ajani oli maa veel ribade viisi. Järele jäid veel kaks küla, Kuhu ja Peantse, kus maad jagatud ikka alles ribade viisi, nagu Vene hingemaad. Peale reguleerimist hakkas Koonga põllutulundus märksa edenema:

juuriti põldusid, ehitati uusi hooneid, külvati enam ristikheina jne. Suureks takis-tuseks on siiski talude muust maast eemal ja sageli kaugel asuvad sooheinamaad. Need on lisaks vesised ja vajaksid kuivatamist ning parandamist. Nüüd ei anna nad palju muud kui halba sooheina turvast, mida siin suurel määral lõigatakse ja ka müüakse.

Taimekasvatuse järele kuulub Koonga teravilja valdkonda. Tera- ja kaunviljade all on siin kokku 58.3% põllupinnast (maakonna keskmine 48.4%). Teraviljadest on esikohal rukis (18.8%), siis oder (16.4%) ja segavili (12.6%). Kaera kasvatatakse suhteliselt vähe — 7.3% (maakonna keskm. 14.8%). Samuti vähene on lina kasvatus — 2.2% põllupinnast (maak. keskm. 7.0%). Kartuli kasvupinna % 4.6% vastab umbes maakonna keskmisele (4.7%).

Üldiselt on põllupidamine kaunis mahajäänud. Rehte peksetakse veel tihti käsitsi või hobusemasinatega. 1925. a. üleskirjutusel leidus vallas siiski juba 5 aururehepeksumasinat, 4 külvimasinat, 23 viljalõikajat, 46 kultivaatorit, vähemaid masinaid ja riistu mainimata.

Tähtis tulundusharu on karjandus. Kari on küll enamasti segaverd ja sageli nõrgalt toidetud. Põhjuseks on halvad heinamaad. Vallas töötavad kaks ühispiimatalitist: Kalli (as. 1913) ja Koonga (as. 1923). Viimane töötab 1926. aastani väikeses käsimeiereis, siis aga ehitati Koonga mõisa endise lagununud õllefabriku ruumidesse riiklikul toetusel uus aurumeierei. 1928. a. toodi siia ümmarguselt 1150 tonni piima ja valmistati sellest võid 48.4 tonni.

Piimakarja kõrval peetakse rohkesti lambaid ja sigu. 100 ha põllutulundusliku maa kohta tuleb Koonga vallas 28.5 lammast ja 10.8 siga (maakonna vastavad keskmised 27.6 ja 11.7). Lambavilla on juba ammust ajast rohkesti tarvitatud kodukäsitöös. Sigade kasvatamisele on hakatud rõhku panema eriti viimaseil aastail. Hiljuti uuesti asutatud Koonga põllumeeste selts õhutab peekonsigade kasvatamist ja püüab korraldada nende väljasaatmist. Hobustekasvatus on sellevastu nõrgal järjel. Vähene heinasaak hoitakse peamiselt piimakarjale.

Kõrvalteenistust saadakse kodukäsitööst. Peale varemmainitud naiste kudumistöö on levinud meeste puutöö, mida harrastatakse eriti neis külades, kus napilt maad. Nii treitakse Saleveres vokke (vrd. lk. 398), Kallis, Löppel ja Nätsil tehakse regesid ja puunõusid. Saadused viiakse Pärnu turule ja laatadele.

Tööstuslikest ettevõttest võiks nimetada paemurde ja lubjaahje. Viimasel ajal jääb see tegevusharu küll soiku, sest lubjapõletamine tuleb metsapuudusel kallis ja kohalikud väikesed ahjud ei suuda võistelda suurte lubja- ja tsemenditööstustega. Varemini veeti Koonga murdudest paat põletamiseks isegi kaugemale ümbrusesse, nagu Võlla ja Audru. Suurimad murrud on Ura külas. Muist tööstusist võiks nimetada Maikse aurujulist villa- ja jahuveskit ning rohkearvulisi tuulikuid.

Kaubad ostetakse peamiselt Pärnust, osalt ka Lihulast. Vallas on mitu väikekauplust, mis aga kõik kiratsevad vähese läbi müügi tõttu. Tundub tarvidust ühe suurema ja paremini korraldatud ühiskaupluse järele.

Pärnu kihelkond.

Pärnu kihelkond oma linnalähidase asendiga omab muist, linnast kaugemal olevaist kihelkonnist ka erinevat tulunduslikku ilmet. Linna turg ja tarvitajaskond, samuti kauba ostukohad on kättesaadaval, mis põhjustab elava liiklemise linna ja valdade vahel. Toodang püütakse seada linna turu nõuete kohaselt, ja hõlpus turule toimetamine teeb mitmete saaduste ümbertöötamise tarbetuks.

See linnasse suhtumine avaldub kõigepealt juba selles, et suhteliselt suur osa kihelkonna elanikest leiab tööd ja elatist linnas (sadama- ja vabrikutöölisena jne.), olles koondunud linnalähedasisse alevikutalisesse küllisse, vähese maa ja tiheda majastikuga, nagu Vingi küla, Rääma alevik, Raeküla jt. Osa neist on juba tõmmatud linna administratiivpiiresse. Reiu ja Uulu valla rannaäärseis küllis on tähtis tulundusharu kalastus, kuna merest eemal olevas Sauga vallas ja Uulu valla Surjupoelses osas on esikohal nagu harilikult põllundus ja karjandus.

Sauga ja Reiu on linnavallad (mõisad kuuluvad Pärnu linnale), kuna Uulu valla Uulu, Surju ja Vaskrääma olid erarüütlimõisad. Sellepärast on maaomandussuhted neis kihelkonna eriosades — ühelt poolt Sauga ja Reiu, teiselt poolt Uulu vallas, — tunduvalt lahkuminevad. Linnavaldades puuduvad täiesti end. mõisa rendi- ja asundustalundid ja talundite kasutada olevast põllutulunduslikust maast on 48—65% ostutalundite oma, mis vastab umbes maakonna keskmisele (60%). Uulu vallas sellevastu on samast maast ainult 15% ostutalundite käes, kuna peamiselt kuulub see end. mõisa renditalundele (50%) ja uutele asundustalundele (30%). Sauga ja Reiu vallas on aga rohkesti teatud määrani erinevas asendis olevaid linna renditalundeid, mille käes oli 35—50% üldisest talundite kasutada olevast põllutulunduslikust maast. Suur osa Sauga ja Reiu vallast on praegugi kasutatav suurmaapidamisena — Sauga ja Reiu linnamõisad ühes karjamõisadega (Berlii, Jänesselja, Räägu, Sanga, Sauga, Ullaste).

Talundite suurusrühmitus vastab umbes maakonna keskmisi olukordi — ligikaudu kolmandiku võrra 0.5—10 ha, 10—30 ha ja üle 30 ha suurusi talundeid. Ainult Uulu vallas tundub väikesemate talundite ülekaalu.

Maapinna jagunemises kasutusalaade järele on märgata keskmisest suuremat põllu- ja aiamaa % Sauga vallas (40.4%), kus sellevastu on keskmisest vähem heina- (26.6%) ja karjamaad (17.2%), ning suhteliselt palju kõlbmatut maad (11.5%). Uulu vallas on vähem põllumaad (32.2%), kuid rohkesti niitu (32.1%) ja karjamaad (26.7%). Suure niiduprotsendiga (31.7%) on ka Reiu vald, kus põldu 33.9%.

Viljakasvatases on Sauga vallas esikohal teravili (41.9% põllupinnast) ja põldhein (32.4%), Reiu ja Uulu vallas omab aga teravilja kõrval (51—55%) tähtsant kohta kartul (8.8—9.2%). Teraviljadest on esikohal kehva liivase pinnase tõttu kaer (Reiu ja Uulu vallas 21—22%, Sauga vallas 14%) ja rukis (14—21%). Uulu-Soometsa külas kasvatatakse palju tatart. Surju pool edeneb linakasvatus.

Viljasaakide suhtes langeb Pärnu khk. osalt madal-, osalt kesk- ja osalt kõrgesaakide valdkonda. Üldiselt on saagid aastate järele väga kõikumad. Teraviljasaakide suhtes ol Pärnu khk. enamasti madalsaagi valdkonnas. Nõnda olid keskmised saagid 1924—26 aastal statistika andmetel: rukkil 960—1075 kg ha-lt (kesksaak); odral 850—960 kg ha-lt (madalsaak); kaeral 720—835 kg ha-lt (madalsaak). — Põlluheina saak püsib enamasti keskmisel kohal: 1924.—1926. a. 3000—3300 kg ha-lt, seega keskmine saak. — Samuti on kartuli-1924.—1926. a. keskmine saak 10400—11500 kg ha-lt, seega keskmine saak. — Linasaagiga läheb aga Pärnu khk. kõrgesaagi valdkonda, kus saadi üle 375 kg kiudu ha-lt. Niiduhein saakide suhtes on Pärnu khk. kesksaagi valdkonnas saagiga 900—1150 kg ha-lt.

Üldine põllukultuur on kõrgemal järjel Sauga vallas, kus parandatakse hoogsamalt maad, haritakse tõhusamalt põldu jne. Selle tunnistuseks on muu seas paremate põllutööriistade suhteliselt suurem hulk. Nii oli 1925. a. üleskirjutusel Sauga vallas 1 vedruäke 1.9 talundi kohta, 1 kultivaator 13.8, 1 külvimasin 28.8, 1 viljalõikaja 16.7, 1 rohuniitja 2.1, 1 hobuseriha 2.9 ja 1 viljapeksumasin 12.1 talundi kohta. Uulu vallas olid vastavad arvud: 1 vedruäke 1.7, 1 kultivaator 39.6, 1 külvimasin 63.3, 1 viljalõikaja 105, 1 rohuniitja 9.0, 1 hobuseriha 18.7 ja viljapeksumasin 7.4 talundi kohta. Reiu vald asub masinate hulga suhtes vahepealses asendis.

Karjanduse alal langeb Pärnu khk. piimakarjapidamise valdkonda. Kuigi karjandus pole sääl eriti arenenud, siiski on see tähtsamaks põllumajanduse haruks. Põllumajanduse puhastatud kogutoodangust langeb loomapidamise arvele Pärnu khk. 67—72%, — sellest veisepidamise arvele 33.5—38.2%, — seapidamise arvele 20.5—24.2%, hobusepidamise arvele 0.7—1.3%, lambapidamise arvele 5.7—6.3%, sulgloomapidamise arvele 7—2.4%. — Seega on siis tähtsamaks veisepidamine.

Veisepidamisel on välja mindud piimakarja seisukohalt. Veiste tõuarenduse alal on kahjuks väga vähe edasi jõutud. Ka toodangu tõstmise alal pole kaugeltki kõiki võimalusi ära kasutatud.

Kontrollühingud, mis Pärnumaal üldiselt poolehoidu on leidnud, ei ole siin veel pinda leidnud.

Hobuseid peetakse Pärnu khk. peaaegu ainult koduse majapidamise nõuete rahuldamiseks. Hobuste tõuarenduse alal pole tehtud midagi silmapaistvat. Ühe tööelise hobuse kohta tuleb keskmiselt 5—6 ha põllumaad, mis meil ka keskmiseks on.

Seakasvatuse on viimasel ajal hoogu võtmas, millele suureks tõukejõuks on olnud viimaste aastate turunõuded peekoni järele. Seejuures on ka elavalt päevakorrale kerkinud turu nõuete kohane tõuarendamine. — Pääle peekoni kasvatatakse aga ka veel rohkesti pekk-sigu, mis lähevad Pärnu turule.

Lambaid peetakse vaid koduste tarvete rahuldamiseks.

Samuti peetakse kodulinde päämiselt koduste nõuete rahuldamiseks, kuid siiski läheb ka Pärnu turule kaunis kogu mune.

Aianduses ja mesinduses sammub esirinnas Sauga Räägu

küla. Ka teistes linnalähedasis külades nagu Ridalepa, Eametsa jt. on suuremaid puu- ja juurvilja aedu, millede saadused toimetatakse otsekohe Pärnu turule. Linnal on Reiu mõisas suurem väljarenditav puu- ja juurviljakasvandus.

Päris kalurite külad on Uulu küla ja Pärnu linnale alluv Raeküla. Mõlemas on kalamehed organiseerunud ühinguiks (Raeküla „Laine“ ja Uulu-Surju „Kalju“). Raekülas püütakse nii jõest kui merest. Meresaagist on tähtsaim koht, vimb ja angerjas, jõest tint ja angerjas. Raekülas on ühingul oma jääkelder ja pakkimiskoht, kust kala saadetakse jäässe pakituna Tallinna, Tartu ja isegi välismaile.

Rohkem metsa on Reiu ja Uulu vallas, kust suviti palke Pärnu parvetatakse Pärnu jõge mööda. Metsas valmistatakse ka väljaveoks propse. Talvel leiavad Reiu valla elanikud kõrvalteenistust metsaveos.

Nimetamiseväärilisi tööstuslisi ettevõtteid Pärnu kihelkonnas ei ole. Siin on tööstusettevõtted koondunud kõik Pärnu linna, misugused varustavad ka kihelkonde tarvilikkude saadustega. On vaid üksikuid vähemaid jahu ja villatööstusi.

Ühistegelitest ettevõtetest on eriti nimetada Pärnu, Surja ja Uulu ühispiimatolitusi. Muud ühistegelised ettevõtted on siin koonduvad Pärnu linna. Paljud neist on küll täiesti maa teenistuses, nagu Pärnu Majanduse ühisus, j. t. on aga asetatud linna, kui liikumise keskkohhta.

Äriliseks keskkohaks on Pärnu khk. Pärnu linn. Siia müüakse omad saadused, väljaarvatud väljaveo kaubad, ja siit ostetakse ka omad tarbed. Saadused müüakse suuremalt osalt vabaltpauplejate kaudu, kuid siiski ka otsekohe turul. Kaubad ostetakse enamasti Pärnu Majanduse Ühisusest, mis on üks suuremaid ja elnjõulisemaid ühiskauplusi Eestis.

Pärnu-Jaagupi kihelkond.

Tulunduslikult ei või Pärnu-Jaagupi kihelkonda pidada vast küll eriti jõukaks. Liiva- ja kruusakõrgendikud, paepealsed ja märjad madalad savimaad ei ole just kõige paremaks põllumaaks. Paremataad on Kaisma asundusel, Anelema ning Lehtmetsa külal ja Are vallas. Tulunduslikule edenemisele on suureks takistuseks see, et kohad on mitmes krundis ja heinamaad sageli väga kaugel, nii ei ole võimalik kasutada heinamaid pärast heinategu loomasöödamana. Näiteks, asuvad Parasmaa meeste heinamaad 25 km kaugusel, Suigu juures. Püsivuse ja visa töö saavutusena on näha siiski siin ja seal ilusaid ja hästikorraldatud talusid. Eeskujulikkude põllumajapidamistena võiks nimetada teiste seas Pärivere Hansen'i talu ja sealsamas lähedal Parisselja Printsu talu.

Elanikkude peamisiks tuluallikeiks on põllundus ja karjandus. Kõrvalteenistust saadakse siin-seal metsandusest, kodukäsitööst jne.

Põllundus. Mullastiku suhtes langeb enamus Jaagupi kihelkonnast Põhja-Eesti keskmise sügavusega rütkmuldade valdkonda. Osa kihelkonna lõunapoolset maa-ala langeb Põhja-Eesti hilisjäaja

setteil kujunenud mulla valdkonda, mis võtab enese alla veel osa Vändra, Tori ja Pärnu kihelkonnast. Peale selle esineb Jaagupi kihelkonnas ka veel rohkesti soostunud maid. Kultuurkiht on enamasti keskmise tihedusega ja võrdlemisi huumuserikas, kuid esineb ka kergeid liivamaid ja raskeid savimaid. Raskemad mullad esinevad eriti kihelkonna kaguosas, Are vallas.

Kihelkonna pindalast on talundite kasutada 41 876.5 ha (63%). Laialisemad metsamaad ja suuremad sood on enamasti riigi omad. Talunditel kasutada olevast pindalast on põllu- ja aiamaad 9 798.4 (21.8%), heinamaad 16 594.0 (36.9%), karjamaad 11 473.8 (25.5%), metsamaad 477.7 (1.1%) ja muud maad 6 623.9 ha (14.7%). Sellest näeme, et Jaagupi kihelkonnas on talundite käes eriti rohkesti heinamaid — 36% üldisest maatulunduslikult kasutatavast maast (Pärnumaa keskm. 28.2%). Heinamaa hulgaga ületab Jaagupi kihelkonna vaid Tõstamaa khk, kaunis ligidale tuleb ka Audru khk, kuna teised kõik jäävad kaugele maha. Samuti on väga rohke Jaagupi khk muu maa hulk — 14.7% (Pärnumaa keskm. 10.9), mis oleneb rohkest kõlbmatust maast — soodest ja rabadest. Kõlbmatu maa hulgaga ületab Jaagupi kihelkonna vaid Audru khk (18.0%), kus ka väga laialdased sood ja rabad.

Suures ülekaalus on kihelkonnas täistalundid 30—60-ha:lise pindalaga — 40.6% talundite üldarvust (Pärnumaa keskm. 23.92%, riiklik keskm. 20.64%). Väiketalundeid 0.5—20-ha:lise pindalaga on Jaagupi khk 31.0% (Pärnumaa keskm. 52.77%), — normaaltalundeid 20—30-ha:lise pindalaga — 24.3% (Pärnumaa keskm. 17.91%). Suurtalundeid, s. o. talundeid pindalaga üle 60 ha, on Jaagupis 4.0% (Pärnumaa keskm. 5.39%). Eriti rohkesti on suurtalundeid Are vallas (11.5%) ja Kaelase vallas (8.8%). Toodud arvustikust näeme, et Jaagupi khk erineb Pärnumaa keskmistest eriti vähese väiketalundite arvuga ja suure normaal- ning täistalundite arvuga.

Maaomanduse seisukohalt vaadates näeme, et Jaagupi kihelkonnas on kõige enam ostutalundeid — 64.3% talundite üldarvust (Pärnumaa keskm. 59.1%; riiklik keskm. 40.0%). Kõige suurem on ostutalundite arv Vee vallas, kus 82.8% talundeist on ostutalundid. Ostutalundite hulga suhtes ületab Jaagupi kihelkonna vaid Häädemeeste khk, kus ostutalundeid 78.7%. Väga väike on aga riigi renditalundite arv — 8.9% (Pärnumaa keskm. 15.4%). Asundustalundite arv (18.8%) on ligidane Pärnumaa keskmisele (16.0%).

Viljakasvatuse suhtes langeb Jaagupi kihelkond teravilja-põldheina valdkonda. Külvipinnast on keskmiselt 14.4% rukki all ja 2.9% nisu all, mis on lähidane Pärnumaa keskmisele (rukis 13.0; nisu 2.3). Eriti rohkesti kasvatatakse rukist Vee vallas (18.0%) ja nisu Kaelase vallas (4.1%). Odrakasvatuse suhtes on Jaagupi khk esimesi Pärnumaal. Odra all on siin 12.0% põllupinnast (Pärnumaa keskm. 9.5). Kaera all on Jaagupis keskmiselt 12.5% põllupinnast, seega kaunis ligidal Pärnumaa keskmisele (13.8). Eriti rohkesti tähelepanu antakse kaerale Are vallas, kus 17.7% külvipinnast kaera all. Ka Kaisma vallas on kaerakasvatus tähtsal kohal — siin on 15.6%

põllupinnast kaera all. Samuti on segavilja all olev pindala 6.0%, kartuli all olev pindala 3.9% ja söödajuurikate all olev pindala 0.8% õige ligidane Pärnumaa keskmisele (segavili 6.3; kartul 4.4; juurvili 0.8). Enamarenenud juurviljakasvatajana on nimetada Are valda, kus juba 1.5% põllupinnast juurvilja all, seega ületab kahekordselt Pärnumaa keskmise. Kaunviljakasvatus on leidnud Jaagupi kihelkonnas samuti veel õige vähe poolehoidu, kui seda võib tähendada kogu Pärnumaa kohta. Kaunviljade all on Jaagupis kogu põllupinnast vaid 0.3% (Pärnumaa keskm. 0.3; riiklik keskm. 0.5), Kõige enam tähelepanu antakse kaunviljadele Kaisma ja Vee vallas, kus nende all on 0.5% põllupinnast. Tatrakasvatus ei vääri Jaagupi kkk üldse nimetamist. Linakasvatusele antakse Jaagupi kihelkonnas üldiselt võrdlemisi vähe tähelepanu. Kogu kihelkonna külvipinnast on keskmiselt 4.7% lina all (Pärnumaa keskm. 6.5). Võrdlemisi tähtsal kohal on linakasvatus aga Are vallas, kus 7.1% põllupinnast on lina all. Kõige vähem kasvatatakse lina Kaisma ja Vee vallas — esimeses 3.0%, teises 3.3% külvipinnast. Põldheina kasvatatakse keskmiselt 19.1% põllupinnast (Pärnumaa keskm. 22.2; riiklik keskm. 17.5). Eriti rohkesti kasvatatakse põldheina Are vallas, kus 32.9% põllupinnast on põldheina all. Samuti on Suigu vallas 26.1% põldheina all. Põldheina kasvatus on Are ja Suigu vallas enam arenenud selle tõttu, et siin on raskema iseloomuga sügavapõhjalised maad, kus põldhein annab paremat saaki. — Väga vähe kasvatatakse põldheina Vee vallas, kus ainult 5.9% põllust põldheina all. Põldhein kasutatakse harilikult heinaks, et saada talvist loomatoitu. Karjatamiseks kasutatakse põldheina õige vähe — kõige rohkem Are vallas (6.8%) ja kõige vähem Vee vallas (0.16%). Kesa all peetakse suuremad maa-alad — 13.4—22.9% põllupinnast ja rohkem seal, kus talundid korraldamata, krunti ajamata; seal on ka veel valitsemas arvamine, et maa tahab „puhata“. Haljaskesa leiab väga vähe kasutamist.

Toiduteravilja saakide suhtes langes Jaagupi kihelkond 1924.—1926. a. keskmiste saakide järele kõrgsaagi valdkonda — saagiga 1 075—1 200 kg ha:lt. Hilisemal aastail on ta aga püsinud kesksaagi valdkonnas. Kaera- ja odrasaakidega on Jaagupi kihelkond püsinud enamasti kesksaagi valdkonnas. 1924.—1926. a. keskmistel kaerasaagiga 835—935 kg ha:lt ja odrasaagiga 960—1 050 kg ha:lt. Kartulisaagi suhtes on Jaagupi kihelkond harilikult madalsaagi valdkonnas, tõustes üksikuil aastail ka kesksaagi valdkonda. Keskmise kartulisaak 1924.—1926. a. oli 9 000—10 400 kg ha:lt. Linakiu suhtes on Jaagupi kihelkond harilikult kesksaagi valdkonnas, tõustes üksikuil aastail (1927. a.) isegi kõrgsaagi valdkonda. Keskmise lina-kiu saak 1924.—1926. aastani 325—375 kg ha:lt, seemnesaak 356—420 kg ha:lt. Põldheina kui ka niiduheina saagiga langeb Jaagupi kihelkond aga madalsaagi valdkonda. Keskmise põldheina saak 1924.—1926. a. oli 2 400—3 000 kg ha:lt.

Põlluharimine on intensiivsem Are ja Suigu vallas, mida saab järeldada ka suuremal arvul paremate masinate ning põllutööriistade tarvitamisest. Masinate tarvitamine on laialt hoogu võtmas ka teistes

valdades tööjõu kokkuhoidmise mõttes. Are vallas tuleb 1 jõumasin 17 talundi kohta, 1 kultivaator 6 talundi kohta, 1 külvimasin 8 talundi kohta, 1 viljaniitja 5 talundi kohta, 1 rohuniitja 2.2 talundi kohta, 1 hobuseraha 2.6 talundi kohta. Suigu vallas tuleb 1 jõumasin 25 talundi kohta, 1 kultivaator 9 talundi kohta, 1 külvimasin 12 talundi kohta, 1 viljaniitja 20 talundi kohta, 1 rohuniitja 3 talundi kohta, 1 hobuseraha 4 talundi kohta. Kogu Jaagupi kihelkonnas tuleb aga keskmiselt 32 talundi kohta 1 jõumasin, 16 talundi kohta 1 kultivaator, 86 talundi kohta 1 külvimasin, 30 talundi kohta 1 viljaniitja, 12 talundi kohta 1 rohuniitja, 17 talundi kohta 1 hobuseraha. Viljakoristamisel tarvitatakse juba kaunis rohkesti mehaanilist tööjõudu, kuna viljapeksutööd on valdavas enamikus üle viidud mehaanilisele tööjõule. Linapuhastamine toimub harilikult käsitööriistadega, kuid siin ja seal on katseid tehtud ka paremate ja ajakohasemate masinatega.

Väetusekõrsimusele hakatakse panema enam rõhku. Laudasõnniku kõrval tulevad tarvitusele juba õige sageli ka kunstväetised. Laudasõnniku hulga suurendamiseks kasutatakse sageli turvast aluspõhule lisaks, eriti Are vallas. Kunstsõnnikuist on kõige rohkem levinud fosforväetised, selle järele kaaliväetised ja lõpuks lämmastikväetised.

Külvikorrad on 5—8-väljalised, kusjuures 1—3-aastasest põldheinast oleneb vähem või suurem väljade arv. Viimaseil aastail on üksikuis majapidamisis katseid tehtud ka 2—3 erilise külvikorraga. Sageli leiame talusid, kus juurvilja külvikord on eraldi suurest külvikorrast.

Heinamaad on kolme liiki: sooheinamaad, puisniidud ja aruheinamaad. Sooheinamaad on omaduste poolest enamasti halvad, vähese saagiga, seejuures mitmel vallal sageli asukohaga 15—25 km kaugusel põllust ja ühtlasi ka tihti 10—15 tükis. Heinamaad asuvad suurte soode ja rabade veeres ning vahel, kuhu tihti vesisel ajal ligi ei pääse ja hein jääbki seepärast tegemata. Puisniite leidub rohkem Are, Halinga, Änge ja Suigu vallas. Aasaheinamaid on vähemal määral kõigis teistes, ainult mitte Kaisma ja Vee vallas. Kultuurheinamaid on viimase kümne aasta jooksul asutatud Halinga vallas soomaade parandamise teel. Selleks on palju kaasa aidanud Pärnu-Jaagupi Sooparanduseselts. Liigvee ärajuhtimist hõlbustab ka 1928. a. toimetatud Änge jõe sängi puhastamine ja õgvendamine.

Teine tähtsam tuluallikas on karjandus. Kariloomad on tõult sama mitmekesised, kui lahkuminevad on laialdase kihelkonna piirides looduslikud ja muud karilooma pidamise tingimused. Üldiselt on karjad veel segaverelised kõigist kolmest Eestis enam tunnustatud tõust. Tõukarjadest on tähtsamal kohal eesti maakari. Selle arendamiseks on üksikud karjapidajad juba enne maailmasõda algmaterjali kohale toonud maatõugu pullide, lehmade ja vasikate näol. Püsiva, järjekindla arendustöö tulemustena näeme nüüd kohati mitmeid väga häid maakarju. Paremad eesti maakarjad leiduvad: Johan Hansen'il Are-Päriveses; Jaan Jaakson'il Are-Lööl; Jaan Printsil Are-Parisseljal; Mihkel Siimul Are-Luhal. Siit näeme, et Are vald on nagu maakarja pesaks kogu Pärnumaale. Eesti hollandi-friisi tõugu ja eesti puna-

tõugu üksikuid loomi kui ka vähemaid karju leidub mitmel pool kihelkonnas. Eriti silmapaistvaid karju siin aga ei ole nimetada. Kokkuvõttes tuleb iga talundi kohta keskmiselt 5.4 sarvloomu, nendest 3.3 lüpsilehma.

Karjakontrollühinguid on kolm — Are, Pärnu-Jaagupi ja Kaelase. Ares on üks vanemaid kontrollühinguid, mille tõttu kontrollkarjad ongi juba välja arenenud hästi. Toidutasuvuse suhtes on Are kontrollkarjad parimad kogu Pärnumaal. 100 s. ü. annab siin 5.03 kg võirasva (134.8 kg piima) (Pärnumaa kontrollkarjade keskm. 4.41 kg võirasva — 121.5 kg piima). Keskmise aasta lüps on 6180 kg piima 230.85 kg võirasvaga (Pärnumaa kontrollkarjade keskmise 5337 kg piima 193.73 kg võirasvaga). Jaagupi ja Kaelase kontrollühingute tulemused ei ole eriti silmapaistvad. Pulliühinguid on Jaagupi khk 5. Kaks ühingut asuvad tegevuspiirkonnaga Are vallas (ka kolmas algab pea oma tegevust), ülejäänud Halinga, Kaelase ja Enge vallas, igas vallas üks. Niihästi kontroll- kui ka pulliühingud ei ole veel võitnud poolehoidu laiemas ulatuses.

Erilist tähelepanu vajavad Jaagupi khk veel piimaühingud. Neid on kokku 5: Ares, Kaelases, Kaismas, Pärnu-Jaagupis ja Vahenurmes (Halinga vl). Peale selle on veel üks erapiimatalitis Roodi asunduses. Kõik ühispiimatalitised on alustanud oma tegevust 3—6 a. eest. Erapiimatalitis on vanem ühinguist. Piima vastuvõtmise päeval on läbitöötamine Ares keskmiselt 3835 kg, sellest mitteliikmeilt 17.2%, Kaelases 2184 kg, mitteliikmeilt 50.2%, Kaismas 2237 kg, mitteliikmeilt 16.6%, Pärnu-Jaagupis 2703 kg, mitteliikmeilt 29.3%, Vahenurmes 1298 kg, mitteliikmeilt 65.8%. Erapiimatalitiste kohta puuduvad andmed. Piimaühingute liikmete arv kõigub 50—150. Kõik mainitud ühingud on alanud tegevust riikliku laenuga. Kaisma piimatalitis töötab vanas remonditud hoones, kuna teised kõik asuvad uutes, nägusais ehitistes. Töötamine toimub kõikides aurujõuga. Paremaid tagajärgi on saavutanud Are piimaühing, tarvitades ühe kg või valmistamiseks 23.9 kg piima (Pärnumaa keskm. 24.5) ja makstes keskmiselt piima kg eest 9.9 senti (Pärnumaa keskm. 9.4). Valmistatud võist on läinud I sorti 97.25% (Pärnumaa keskm. 74.12). Teised ühingud on oma saavutustes ligidal Pärnumaa keskmistele arvudele.

Hobuseid kasvatatakse enamasti omale tööloomadeks, kuid on ka müügi tarvis kasvatajaid, kohtades, kus paremad heina- ja karjamaad. Tõu suhtes on poolehoidu rohkem tori hobusel. Tõumaterjali saadakse selleks Tori riigimõisast ja Audrust. Maatõugu hobuseid leiame harva, selle segaverelisi rohkem. Maahobuse puuduseks loetakse liiga väikest kasvu. Talundi kohta tuleb keskmiselt 2 hobust.

Piimakarja edenemisega on hakatud arendama ka seakasvatust. Keskmiselt peetakse 2.6 siga talundi kohta. Sead on suuremas ulatuses veel segaverelised. Are, Halinga vallas ja mõnes teises on suur valge inglise siga välja tõrjunud teised. Tõumaterjali saadi varemini Päriverest (nüüd maasigade sugulava) ja Õisust. Sigu peetakse rohkem suvel, kui toitmine odavam, ja püütakse juhtida kasvatamist peekoniks arendamise süunas.

Lambakasvatus on tagurpidi minemas. Takistuseks on halvad vesised lambakarjamaad ja edenev piimakarja kasvatamine. Keskmiselt peetakse talundi kohta 4—8 lammast.

Sulgloomadest leiame valitsevalt kanu, vähemal arvul ka hanesid. Kalkunid on poolehoidu leidnud Kaisma vallas. Kanakasvatus on rohkem lugupeetud ala Are ja Kaisma vallas. Sealsamas leiame ka paremaid munejaid tõukanu. Kanamunad kas saadetakse väliturule vastuvõtmispunktide kaudu või kasutatakse kodustes majapidamistes. Osa kanamune läheb ka siseturul müügile.

Aianduses on antud enam tähelepanu viljapuuaiale. Talundi kohta tuleb keskmiselt 7.7 õunapuud. Suures enamikus kasutatakse aiasaadusi koduses majapidamises; müügile satub aiasaadustest üht teist vaid juhuslikult. Are vallas leiame siiski ka mõned suuremad aiamaajapidamised, kust aiasaadused lähevad peajasjalikult müügile. Nii leiame Parisselja talus suurema aiamaajapidamise, kus tõendatakse, et 17—20 km maa pealt aiasaaduste igapäev Pärnu turule toimetamine tasub end veel hästi. Säärasel korral on aiandus talule muidugi tähtsamaks sissetulekuallikaks.

Mesilastepidamine on Jaagupi kkk enam arenenud kui naaberkihelkonnis. Keskmiselt tuleb kahe talundi kohta 1 taru. Seejuures on Are vallas 1, Halinga ja Vee vallas 1.5, Kaelase v. 4, Änge v. 5 ja Kaisma vallas 6 talundi kohta 1 taru. Are ja Halinga vallas on enamikus raamtarud, teistes nii raam- kui ka pakktarud ühevõrdselt. Raamtarudest on rohkem levinud jälle madal raam.

Tööliste palgaolud ei lähe palju lahku naaberkihelkondadest. Aasta meestööline peremehe toidul saab 300 kr., naistööline 200 kr. Suvetöölistele makstakse kuus: meestele 45 kr. ja naistele 25 kr. Päeviliste palgad: 2—2.2 kr. meestel ja 1.5—1.8 kr. naistel.

Metsandusest kui iseseisvast tuluallikast ei saa kõnelda palju. Metsamaa alad, mis kasutada talundite käes, annavad vaevalt põllupidajale enesele tarbepuumaterjali. Tarviline ehitusmaterjal saadakse enamasti riigimetsadest.

Suuremaid tööstusettevõtteid Jaagupi kkk ei ole. Nime-

Foto I. Manninen.

30. joonis. Pirru kiskumine kiiniga (Anelema kl).

tada oleks Are vallas Pärivere jahu- ja villatööstus ja Uduveres Hansen'i jahu- ja lauatööstus. Siis on vähemad jahu- ja saeveskid Kaisma vallas (Kõnnu, Kärğu), Änge vallas (Lehu kl) ja ka mujal, mis töötavad auru või mootorite jõul. Töölise hulk neis kõigub 3—6 inimeseni. Uduvere veski annab ka elektrit Uduvere ja Jaagupi alevikku, Eerma ja Valistre külla ja Põhametsa tallu. Pärivere veski annab elektrit Kurena, Parisselja, Eapre ja Pärivere külla, Are vallamajja, Are koolimajja ja ühispiimatalitisse. Paestel aladel murtakse paat ja põletatakse lupja. Eriti rohkesti lubjaahje on Kärğu külas. Pea igas külas on ka üks või mitu tuuleveskit, mõned neist varustatud mootoriga. Koduse käsitööna võiks nimetada linaharimist ja puutööd vähemal määral. Nii valmistatakse, näiteks, Änge vallas müügi jaoks aastas umbes 20 rege ja sama palju vankreid.

Ühisettevõteteist peale varemini kirjeldatud piimaühingute ja karjakontrollühingute tuleks nimetada veel Uduvere Tarvitajate ühingut, Are Ühiskauplust ja Ühispanka, Kärğu Laenu-hoiu-ühingut, Änge Laenu-hoiu-ühingut. Peale nimetatute on veel mitmesuguseid vähemaid ühinguid — masinatarvitajate, turbatööstuse, tulekinnituse jt. aladel. Erilist nimetamist väärivad veel Änge Põllumeeste selts (asut. juba 1904), Kärğu Põllumeeste selts, Kärğu ja Pärnu-Jaagupi Sooparanduseselts. Nende hariduslik töö annab ennast mitmeti tunda ka tulunduselus. Änge Põllumeeste seltsil on oma maja ja viljapuuaed 70—80 õunapuuga. 1927. a. alates peab selts aednikku ja võimaldab oma aias koha peal töötava kodumajandus-täienduskooli õpilastel aiatöös praktiseerimist.

Tähtsamaks müügiaineks on põllu- ja karjasaadused, kohati ka aiasaadused. Kihelkonna laialdase ulatuse tõttu jääb põhja- ja kirdeosa Pärnust väga kaugele ja suundub oma kaubavahetuses peamiselt Rapla ja Tallinna poole. Uus Tallinna-Pärnu raudtee hõlbustab seda veel omapoolt. Tähtsaks sõlmekohaks on siin Lelle, kus kaubad laaditakse peale ja maha ja mis nii on kujunenud lähema ümbruse tulunduslikuks keskuseks. Kihelkonna lääne- ja lõunaosale on turuks ja kaubaostukohaks Pärnu. Päriverest käiakse isegi iga päev Pärnu turul. Kohapealsed turud Jaagupi, Uduvere ja Kärğu aleviku näol, kus peetakse ka laata, on vähese tähendusega.

Saarde kihelkond.

Tulunduslikult on Saarde kihelkond praegu keskmisel järjel, kuid oma laia ulatuse tõttu eri osades tublisti erinev. Edasijõudnumad ja keskmiselt jõukamad on Talli ja Jäärja vald, mahajäänumad ja kehvemad aga Laiksaare, Kilingi ja osalt ka Pati vald. Rahva peatuluallikaks on kihelkonnas põllundus, karjandus ja metsandus. Viimane omab metsade rohkuse tõttu suuremat tähtsust kui üheski teises Pärnumaa kihelkonnas.

Kihelkonna laialdasest pindalast on talundite kasutada 42 378.5 ha (40.4%), kuna metsad on valdavas enamikus riigi käes valitseda ja

kasutada. Talunditel tarvitada olevast pindalast moodustab 13 296.7 ha põllu- ja aiamaad, 10 055.7 ha heinamaad, 14 584.9 ha karjamaad, 1 645.3 ha metsamaad ja 3 795.9 ha kõlbamatut maad. Karjamaa ja heinamaa hulk on võrreldes põllumaaga õige suur. Heinamaad on keskmiselt 31.8%, kuna üksikuis valdades, nagu Pati ja Kilingi, see tõuseb üle 40. Karjamaad on 25% ümber. Põllumaa rohkus kõigub üksikutes valdades 22.7%—37.8%. Kõige rohkem on põllumaad Talli vallas, kõige vähem Kilingi vallas. Vaadeldes talundite suurust, leiame kõige rõhkearvulisemalt esitatud olevat suurusrühma 10—20 ha. Pati vallas kuuluvad pooled talundid sellesse suurusrühma, samuti Kilingi vallas. Teine väga sageli esinev talundite suurus on 30—60 ha. Talli vallas kuulub umbes neljandik sellesse suurusrühma, Kilingi vallas umbes kolmandik talundeid. 60—120 ha suurusi talundeid on kõige rohkem Jäärja vallas — üks kuuendik kogu arvust, sellele järgneb Voltveti. Siin-seal leiduvad veel mõned üksikud õige suured talundid, suurusega üle 120 ha. Neid on kõige rohkem Talli vallas — 6, Jäärja vallas 4, teisel juba vähem, Patis 2. Mujal ei esine neid üldse. Üldiselt on aga kihelkonna lõunaosas levinud suurtalundite valdkond, kuna kihelkonna põhjapoolses ja keskosas on enam väike-talundeid.

Enamik talundeid on ostutalundid ja peremeeste eneste käes pidada. Ainult Talli vallas on umbes pooled ostutalundeist rendile antud. Seejuures on kaks rentimisviisi: puht-raharent või jälle makstakse renti loonus (natuuras). Suhteliselt kõige rohkem ostutalundeid on Pati vallas, kuna Jäärja ja Voltveti vallas kuulub vaevalt üks viiendik talundeist ostutalundite liiki. Neis valdades on rohkesti riigi renditalundeid, s. o. endisi mõisatalundeid. Asundustalundite poolest on kõige rikkam Voltveti vald, kus pooled talundeist nimetatud päritoluga.

Saarde kihelkond kuulub teraviljade madalsaagi valdkonda ja põllupinnas pole mitte väga viljakandev. Üldse esineb väga suur mitmekesisus põllupinnase suhtes. Valitsevad mullamaad, kusjuures esikohal asuvad liivakad mullad, kuna ka savimuldasiid leidub kaunis palju. Rohkem liivakat maad tuleb ette Laiksaare vallas. Paljudes kohtades kannatavad põllud liia vee all.

Põldu haritakse võrdlemisi hoolega. Uuemad põllutööriistad näitavad kohati kaunis rohket levimist. Nende levimisala piirdub suuremalt osalt küll suurtalundite valdkonnaga, kus on küllalt ruumi, jõudu ja võimalusi nende hüvesid igakülgsest kasutada. Peale selle tuleb ülalpoolnimetatud põllutööriistu rohkem ette nendes valdkondades, kus põllundus on kõrgemal järjel. Esirinnas on selles suhtes Talli vald, kus üks traktor tuleb 46, üks niidumasin 3.5 ja üks kultivaator 11 majapidamise kohta. Järgmisel kohal on Jäärja vald, kus ka uuemad põllutööriistad kaunis rohket levimist näitavad. Äketest on suurem osa puuraamäked. Vedruäkked on igal pool tarvitusel. Külvimasinad on vähe poolehoidu võitnud. Põldude väetamisel kasutatakse peale laudasõnniku ka rohkesti kunstsõnnikuid eriti just rohkem arenenud valdades, ja seejuures pannakse juba rõhku ka täisväetistele.

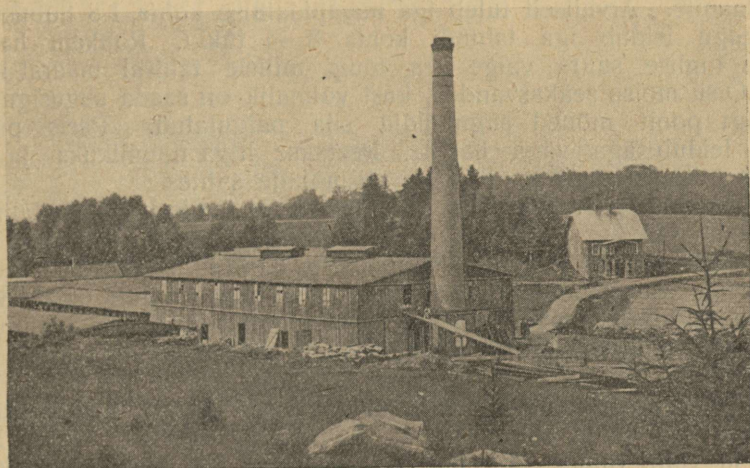
Külvikordades pooldatakse suuremaarvulisi. Päris kindlat määra ega korda selles suhtes küll pole veel välja kujunenud ja leidub 6, 7, 8 ja 9 põllu süsteemi. Tavalisem külvikord on järgmine: kesa (umb-rohukea enamikus), rukis, ristikhein, lina, oder, kaer, mille juures ristikheinaväli kestab mitu aastat. Kartulid pannakse tihti ristikheinasaõiti.

Rukki all on külvipinnast 12—13%. Nisu kasvatatakse nii talikui ka suvinisu, mille juures suurtalundite valdkonnas, nimelt Talli ja Jäärja vallas, külvatakse peaaesjalikult talinisu, kuna mujal külvatakse rohkem suvinisu. Odra all on 10% põllupinnast. Kõige rohkem kasvatatakse otra Kilingi vallas. Kaera kasvatatakse väga palju. Kaera all on keskmiselt 20% põllupinnast. Kõige vähem kasvatatakse kaera Voltveti ja Talli vallas, kuid seal külvatakse selle asemel jälle rohkem segaviljasid. Üldiselt on küll segaviljad omale vähe pinda suutnud võita. Praegu on suurimaid segavilja-kasvatajaid kihelkonnas Voltveti vald, kus 9% ümber põllupinnast segavilja all, kuna mujal kõigub see määr 1—2% vahel. Kaunviljasid kasvatatakse vähe. Keskmiselt on kaunviljade all 0.17 kuni 0.44% põllupinnast. Suuremad kaunviljade kasvatajad on Laiksaare, Pati ja Jäärja vald. Veel vähem leidub tatart, mis katab külvipinnast 0.02 kuni 0.92%. Kõige suurem tatrakasvataja on Laiksaare vald, kus pinnaseliselt selleks ka olud kõige soodsamad: Laiksaares leidub palju liivakaid maid, milliseid tatar armastab. Põldheina külvatakse igal pool ja tema kasvatamine suureneb alatasa. Praegu on põldheina all keskmiselt 19% põllupinnast. Suuremad põldheinakasvatajad on Talli ja Jäärja vald, s. o. suurtalundite valdkond, kus põldheina leidub kuni 24% külvipinnast. Põldheina kasutatakse seemneks, heinaks, haljastoiduks ja karjatamiseks. Haljastoiduks ja karjatamiseks tarvitatakse põldheina suuremal määral seal, kus karjandus rohkem arenenud, nimelt Voltveti, Jäärja ja Talli vallas. Kartuli kasvatamisel sammuvad esirinnas Laiksaare (6.76%) ja Kilingi (6.25%) vald. Mujal on kartuli all keskmiselt 4% põllupinnast. Suurt tähelepanu väärib linakasvatus. See on kultuur, mis tõstab Saarde kihelkonna madalsaagi valdkonnast kõrge, isegi maksimumsaagi valdkonda. Lina kasvatatakse siin väga palju. Terved põllud lokkavad selle taime ehtes. Saarde kihelkond kuulub kogu maal suuremate linakasvatajate hulka, kelledega selles suhtes võivad võistelda ainult üksikud vallad Setumaal. Üksikuis valdades on lina alla võetud maad järgmiselt: Jäärja vallas 12.60%, Tallis 12.58%, Voltvetis 10.71%, Patis 10.07%, Laiksaares 9.32% ja Kilingis 8.60%.

Saakide suhtes kuulub Saarde, nagu juba eespool tähendatud, kesksaagi valdkonda, s. o. teraviljasid arvesse võttes. Keskmise saagi annavad: rukis 952 kg ha:lt, talinisu 861 kg, suvinisu 746 kg, kaunviljad 877 kg, oder 955 kg, kaer 725 kg, segaviljad 1030 kg ha:lt. Kartulid annavad kõrgsaagi — 12214 kg ha:lt, põldhein kesksaagi — 3110 kg. Kõrgsaagi annab ka niiduhein — 1236 kg. Üldiselt on Saarde kihelkonnas head heinamaad. Neid võib jagada kolme liiki: heinsood, puisniidud ja aasad. Puisniidud levivad kogu kihelkonnas, aasad enamasti jõgedele ja ojade kallastel ning annavad

väga head saaki. Suuremad heinsood levivad põhja ja kirde pool. Kultuurheinamaid on vähe ja need esinevad rohkem kihelkonna kaguosas, kus soid ja metsi vähem ja rohkem põldusid. Lina kasvab Saardes väga hästi, andes kõrget saaki — 367 kg seemet ja 350 kg kiudu ha:lt — ja olles tähtsamaks tuluallikaks põllumehele. Saardes laialt leviv pehme ja niiske mullamaa on väga soodus linakasvatamiseks.

Viljakoristamisel tarvitatakse väga palju masinate abi. Masinad on laialt levinud, eriti just suurtalundite valdkonnas. Viljapeksmisel tarvitatakse peale mehaanilise jõuga töötavate masinate veel

Tundmatu foto.

31. joonis. Voltveti telliskivitehas.

väga palju hobusejõulisi. Kuid viimasel ajal hakkavad hobusejõulised masinad rohkem tahaplaanile jääma. Rohkesti on varustatud talundid linamasinatega, mis ka on möödapäästamatu nii rohke linakasvatuse juures.

Põllunduse kõrval on karjandus teiseks tähtsaks tuluallikaks, kippudes esimesega kohati juba võistlema. Kariloomad on suuremalt osalt segatõugu, nimelt maakarja ja punasekarja segu, milles rohkem siiski tundub angeli verd. Leiduvad kohati ka mõned päris head punased tõukarjad; samuti on viimasel ajal mitmel pool katsutud kasvatada enam-vähem puhast maakarja. Siiski on üldiselt tunda kalduvusi punase tõukarja poole. Arvuliselt tuleb iga majapidamise kohta keskmiselt 6 sarvloomat, neist 4 lüpsilehma. Karja kontrollühinguid on kaks, üks Talli vallas, teine, hiljuti asutatud, Voltveti vallas.

Karjasaadused viiakse suuremalt osalt ühispiimatitistesse, mis asuvad Laiksaares, Talli vallas 2, Voltvetis ja Jäärja vallas. Peale selle on veel mõned koorejaamad, kust koor edasi toimetatakse piimatitistesse.

Kõik piimatalitised on eilu kutsutud kolmel-neljal viimasel aastal. Liikmete arv kõigub 20—60 ümber. Suurem neist on Voltveti ühispiimatalitis, kus üle 60 liikme. Päevane läbitöötamine üksikuis piimaühinguis on järgmine: Laiksaares 583 kg, Talli I 1663 kg, Talli II 890 kg, Voltvetis 2071 kg. Enamikul piimaühinguis on omad majad, enamasti riigilaenu abiga ehitatud. Suurim ja kenim maja on Voltveti piimatalitisel, kus ka jahuveski sees.

Hobuste kasvatamisele erilist rõhku ei panda. Tundub, et eelistatakse tori tõugu ja riigi poolt on ka siia mõned sugutätkud paigutatud. Kuid üldiselt valitseb hobuste suhtes kõige kirjum tõugude segu ja mida rohkem kari tähelepanu köidab, seda enam jääb hobune tahaplaanile. Arvuliselt tuleb iga majapidamise kohta 1,8 hobust.

Sigu leidub iga talundi kohta 3—4 tükki. Rohkem hakkab levima inglise suure valge sea tõug, millele tähtsal määral kaasa aitab Öisu mõisa seakasvandus, kust võimalik on saada sugusigu. Ka on riigi poolt mõned sugukuldid siia paigutatud. Päris puhast tõugu leidub aga väga harva. Peetakse liiga nõudlikuks ja liiga hellaks mitmesuguste taudide ja välismõjude suhtes.

Lambaid peetakse oma tarviduseks keskmiselt 7—8 lammast talundi kohta.

Sulgloomadest peetakse kanu, parte, hanesid ja vähesel arvul ka kalkuneid. Suurt poolehoidu linnukasvatus pole suutnud omale võita. On toodud sisse mõned puhast tõugu loomad Öisu mõisa linnukasvandusest, kuid see kõik tundub üksikute katsetena, mis üldist tähtsust ei oma.

Mesilaid leidub siin-seal, kuid harva. Arvuliselt tuleb umbes iga kahe talu kohta üks mesipuu. Suuremaid mesilaid leidub Laiksaare ja Talli vallas. Mesilais on tarvitusel nii madala ja kõrge raamiga raam- kui ka pakktarud. Tundub järjekindlat raamtarudele üleminekut. Mett saadetakse vähesel arvul ka müügile.

Aiandus ei mängi Saardes tuluallikana kaugeltki nii tähtsat osa kui naaberkihelkonnas Hädemeestel. Pealegi on aianduse suund hoopis teine: kasvatatakse viljapuid ja marjapõõsaid, kuna selle kõrval on eluõigus ka köögivilja-aedadel. Kuid kõigest jätkub ainult oma tarbeiks. Üldiselt leiduvad viljapuuaiad igal talundil, kuid korraspeetuid näed harva. Viljapuudest kasvatatakse peamiselt õunapuid, peale selle ka pirni-, ploomi- ja kirsipuid. Läbistikku tuleb iga talundi kohta 12 viljapuud. Suuremad viljapuuaiad on Talli vallas, kus iga talundi kohta tuleb keskmiselt 20 viljapuud, mis väga kõrge määr. Suurem osa aiasaadustest kulub ära oma tarbeiks. Turule saadetakse peaaesjalikult õunu, kohati ka päris suurel määral.

Metsandus on üheks tähtsamaks tulundusharuks — on ju Saarde kihelkond üle terve kodumaa kuulus oma laialdaste ja kenade metsade poolest. Ta on õieti metsarikkamaid kihelkondi üldse. Suured hulgad riigimetsa raiutakse igal aastal maha, kuid ka talud müüvad oma metsi. Peamiselt lõigatakse propsipuid, peale selle muidugi ka ehitusmaterjali ja põletuspuid. Talvel leiab hulk töölisi omale metsades elatust. Metsaaineste vedu on väga tähtis

rahvale. Osa metsamaterjale parvetatakse Timmkanalit mööda merre, suurem osa aga veetakse mitmele poole raudteejaamadesse, kust need osalt otsekohe edasi saadetakse, osalt aga kuuluvad enne veel töötlemisele, kus hulgad palke saeveskites plankudeks ja laudadeks lõigatakse ja alles sellel näol edasi saadetakse. Metsamaterjal saadetakse raudteega Pärnu ja Tallinna, õieti seisabki Riiselja—Orajõe raudtee peaülesanne ja otstarve metsasaaduste edasitoimetamises. Igal pool raudteejaamade juurde, mis ehitatud lihtsalt põlise metsa sisse, on veetud määratud virnad mitmesuguseid metsamaterjale, mis kõik ootavad edasisaatmist. Paljudes jaamades või muidu sündsäl kohal töötavad saeveskid, kus hiiglahulgad metsasaadusi töödeldakse.

A. Käsevier'i foto.

32. joonis. Saarde laad.

Töölise palgad on võrdlemisi kõrged. Püütakse rohkem suviteenijaid pidada, makstes poistele kuni 300 krooni ja tüdrukuile kuni 200 krooni ja enam palka. Aastateenija palk on umbes 50 krooni võrra suurem. Päevatöölisele makstakse suvel tööajal 2.00—2.70 krooni päevas meestele ja naistele 1.60—2.00 krooni. Palka makstakse harilikult osalt puhtas rahas, kuna osa tasutakse loonus.

Tööstustest oleks nimetada: Voltveti telliskivitehas (asut. 1910. a.), valmistab telliskive ja põllutorusid (põles hiljuti maha). Mõnikord on töötanud 30 inimesega (31. joonis). Voltveti Punapargi saeveski (asut. 1906. a.), — on suuremaid oma alal. Voltveti jahuveski töötab piimaühingu majas aurujõul. Kilingi-Nõmmel on villa-, jahu- ja saeveski ühingu omand, kus ümberkaudsed taluomanikud osanikud. Jahutööstuses töötatakse uuemate sisseseadetega. Peale siin nimetatute leiduvad mitmel pool väikesemad jahu- ja saeveskid.

Ühistegelisisist ettevõttest on siin juba enne nimetatud kontrollühingud ja piimaühingud. Kilingi-Nõmme jahu-, villa- ja saeveski on ka ühistegelise ettevõtte, kuid kitsama ringi jaoks. Siis veel Saarde Majandusühisus. Põllukultuuri ja ühistegevuse edenda-

misel on suured teened Saarde Põllumeeste seltsil, kes igal pool on ergutanud tööle ja korraldanud mitmesuguseid kursusi, näitusi jne.

Turule saadab kihelkond põllusaadusi, eeskätt linu, karja-
saadusi ja metsamaterjale. Peale selle vähemal määral ka liha ja aia-
saadusi. Tarvisminevad kaubad ostetakse Kilingi-Nõmme alevist.
Suuremad kaubad tuuakse aga Pärnust, osalt ka Viljandist.

Tori kihelkond.

Rahva peamisiks tuluallikaiks Tori kihelkonnas on põllundus ja karjandus; peale selle saadakse kõrvalteenistust metsandusest ja aiandusest.

Kihelkonna pindalast on talundite kasutada 27 146 ha. Metsad on enamalt jaolt riigi omad. Kogu talundite kasutada olevast maa-
alast on 9 474 ha põllu- ja aiamaad, 7 918 ha heinamaad, 6 636 ha karjamaad, 721 ha metsamaad ja 2 379 ha kõlbatut maad. Põldu ja aiamaad on heinamaaga võrreldes palju enam kui mõnes naaber-
kihelkonnas. Heinamaad on enamikus rabaäärsed soomaad ja mõle-
mast vallast läbijooksvate jõgede ja ojade kallastel. Karjamaad on keskmiselt 23.7% ja sealjuures väga mitmekesise omadusega.

Tori kihelkonna talundite suurust vaadeldes leiame, et Tori vallas on valdavas enamuses 30—60 ha ja Taali vallas 20—30 ha suured talundid. Tori vallas on teisel kohal 0.5—5-ha:lised ja Taali vl 30—60-ha:lised talundid.

Liikide järele on Tori vallas ostutalundeid 61% ja asundustalundeid ei ühtegi, kuid Taali vallas on viimane talundite moodus enamuses. Põhjus on selles, et esimene oli kroonuvald ja mõis praegugi riigi hobusekasvanduse kasutada, kuna teine oli täielikult mõis-
niku vald.

Tori kihelkond kuulub teravilja keskmiste saakide valdkonda. Keskmise iseloomuga põllumaid on kõige rohkem. Raskemaid maid leidub Tori-Riisa ja Aesoo külas ja Taali vl Pärnu jõe kallastel. Siis on Tori vl põhjapoolses osas lubjarikkaid liivamullamaid ja Taali vl rabaäärsed haritud mudamaid. Viimaste aastate sademed on liiga teinud tervele Taali vallale ja Tori vl Riisa ja Metsakülale.

Põlluharimine on paremal järjel kui mõnes naaberkihelkonnas ja võrdlemisi tasaselt jagatud mõlemas vallas. Uuemate põllutööriistade tarvitamine on üldiseks saanud. Jõumasinaid tuleb Tori vl 1 masin 23 talundi kohta ja Taali vl 1 jõumasin 21 talundi kohta. Keskmiselt on 1 kultivaator 18 talundile, 1 külvimasin 34 talund., 1 vedruäke 1.6 talund., 1 viljaniidumasin 37 tal., 1 rohuniitja 2.8 tal., 1 viljapeksumasin 10 tal. ja 1 linamasin 1.3 talundile.

Põldude väetamisel on laudasõnniku kõrval, eriti viimastel aastatel, rohkesti tarvitatud fosfor- ja kaaliumkunsväetisi. Külvikordadest tuntakse enamikus 6—8-väljalisi. Kesa on harilikult umbrohuksa, siin-seal osaline vikikesa. 2—3-a. põldhein järgneb tali- ja suviviljale, kuid esimene on üldisem. Pikemates külvikorra moodustes püütakse 2

korda laudasõnnikut anda, ja eri viljaliikide vaheldamise tarvidust hakatakse tunnustama.

Külvipinnast on keskmiselt 12.5% rukki all, 2.2% nisu all, 8.6% odra, 11.5% kaera ja 2.7% segavilja all. Kaunvilja 4.0% ja tatart 0.01%. Põldheina kasvupindala — 31.5% — on suurem kui mitmes teises naaberkihelkonnas. Heinaks kasutatakse 21.9% ja karjatamiseks keskm. 8.3% heina külvipinnast. — Kartulikasvatamine kõigub 3.8—5.1% ja juurviljakasvatamine 1.1—1.3% vahel põllu külvipinnast. Kartulikasvatamine on allpool ja juurviljakasvatamine üle riigi keskmiste andmete. Linakasvatus on karjakasvatamise arendamisega tahaplaanile jäänud; keskmiselt 5.4% külvipinnast (riigi keskmine 4.8%).

Nii kui eelpool mainitud, kuulub Tori kihelkond teraviljasaakide suhtes keskmiste hulka. Rukis — 900 kg, talinisu — 1041 kg, suvinisu — 842 kg, kaunvili — 864 kg, oder — 917 kg, kaer — 807 kg ja segavili — 988 kg ha:lt. Kartulisaak 11938 kg, söödajuurikate 15788 kg, põldheina 2686 kg ja niiduheina 900 kg.

Heinamaid võib liigitada: sooheinamaad, luhad, aasad ja puisniidud. Esimest kolme liiki heinamaid leidub kõige rohkem riigimetsade ja raba kallastel, sooheinamaad, näiteks: Riisa, Sorkuni, Vireksaare, Vahemaa, Taali-Põlendmaa rabad jne. Luhti leidub Riisa-Navesti jõe ääres ja mujal. Aasaheinamaid leidub, nii kui varem mainitud, jõgede ja ojade kallastel. Kultuurheinamaad ja -karjamaad puuduvad sõna laiemas ulatuses täielikult. Üksikud talundid selles suhtes, näiteks, Tori „Piistaoja“, on head eeskjuu andmas.

Lõikuse juures tarvitatakse juba kaunis rohkesti mehaanilist jõudu. Viljapeksmist toimetatakse üldiselt mehaaniliselt; välja arvatud talivilja peksmine: juhusel, kui soovitakse saada katuseõlgi ja uue seemnega külvi teha, sünnib see käsitsi. Siin-seal on veel näha hobustega tallutamist ja kuulda koodilöömist. Linavarred peenendatakse vändast aetava masinaga ja puhastatakse ropsimõõgaga. Esimeseks otstarbeks on üksikud „Helsingeni“ (Rootsi) masinad ja teiseks mõningad virrid tarvitusel.

Viimaste 20—30 a. põllundus on suurt ettevalmistustööd teinud paremale karjandusele, s. o. praeguse piimakarja aretamisele.

Kariloomad on enamikus segaverelised: hollandi-friisi, maa- ja eesti punasetõulised. Tori vl üksikutes taludes on ka Ayrshire tõugu loomi. Hollandi-friisi tõu levitajaks on olnud Tori, Taali ja Sindi mõis ja nüüdse eesti punase tõu levitajaks peaaesjalikult Are mõis. Maatõu aretamine on alguse saanud viimase aastakümne alul peamiselt väljastpoolt sissetoodud tõupullide kaudu. Üldiselt ei ole tõuraionid veel loonud kindlaimaid piire. Keskmiselt tuleb ühele talundile 5.6 sarvloomu, nendest 3.8 lüpsilehma.

Karjakontrollühinguid on Tori kihelkonnas 4, kaks neist töötavad Tori ja kaks Taali vallas. Sugupulli-ühinguid on 3, neist üks Taali ja 2 Tori vallas.

Piim töötatakse ümber enamikus piimatalitistes, kuna raudteele lähemad talupidajad saavad piima ka Pärnu. Piimähinguid on

Tori vallas 5 ja Taali vallas 3, kokku 8. Tori-Selja, Tori-Jõesuu ja Riisa piimaühingud on asutatud 2—3 a. enne maailmasõda ja neil on juba oma kapitalid olemas. Kõik teised asutatud riigilaenuga 1922.—25. a. Liikmete arv kõigub 50—150 vahel. Päevane läbitöötamine on keskmiselt: Riisa — 1 270 kg, Taali II — 1 638 kg, Tori-Ore — 1 968 kg, Tori-Selja — 4 482 kg, Tori-Jõesuu — 3 870 kg, Aesoo — 849 kg jne. Kõik piimaühingud on aurujõulised nägusad ehitised.

Hobuseid kasvatatakse ainult niipalju, kui majapidamistes vaja. Üksikud kasvatavad hobuseid ka müügi tarvis, näiteks Tori-Riisal. Hobuste tõu suhtes on tähelepanu äratanud tori tõug. Selle arendamiseks on soodsamad tingimused sellepärast, et sama tõu sugulava ja

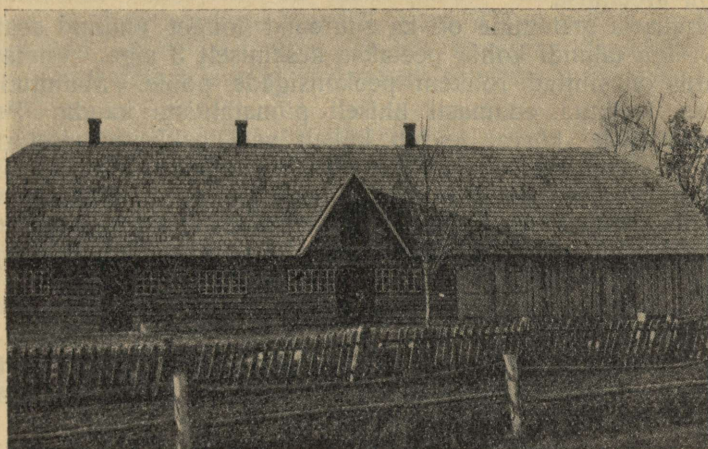
33. joonis. Piimavedu veeteel ühispiimatalitusesse Riisa jõel.

-kasvandus asub kihelkonna keskses — Tori mõisas. Suurem edu on paaritamise hõlbustus.

Toris tehti hobusekasvatusega ja tõuaretusega algust juba 1854. a. Nimelt oli kavatsuseks parandada toleaegset Eesti maahobust. Liivimaa rüütelkonna vastavate sammude tagajärjena anti Vene valitsuse poolt seks otstarbeks Tori ja Avinurme riigimõis odava rendiga kasutada. Rüütelkonna kassa andis omalt poolt Tori hobusekasvanduse sissesead muretsemiseks 20 000 rubla. Hobusekasvatuse-toimkond otsustas kodumaalt, eeskätt saartelt, osta tõuaretuse algmaterjaliks 60 paremat eesti tõumära ja tüübilisemaid takke, ent suurte otsimiste peale leiti ainult 50 mära, needki ebaühtlased. Kuna sugutakke saartelt üldse saada ei olnud, siis toodi Soomest sugutakk ja puuduvad 10 sugumära ning Württembergist kolm täisverd araabia takku. 1862. a. Liivimaa maapäev otsustas belgia ardennidega katsetamiseks osta

Belgiast 2 sugutäkku ja 10 mära. Kuna aga tõuaretuse töös puudus esialgu igasugune sihikindlus, siis andsid need esimeste 40 aasta kestel tehtud tõuparanduse katsed ainult eitavaid tulemusi! Selle aja jooksul tulid Tori hobusekasvandusest välja ja läksid rahva sekka sajad hobused, kes olid palju halvemad oma eelkäijaist. Oodatud tõuparanduse asemel muutis Tori hobusekasvandus meie hobustepere veelgi kirjumaks.

1892. a. tuli aga kogu ettevõttesse pööre. Siis renditi Sangaste krahv Berg'ilt roadsteri tüüpi sugutäkk „Hetman“, kes osutus omadusilt sobivaks ja osteti 1894. a. Tori hobusekasvandusele. Nii sai temast praeguse Tori hobuse esiisa, kelle üldkuju ja head omadused suurel määral alles püsivad.

34. joonis. Tori Köstri talu puhas-karjalaut.

Kuni maailmasõja lõpuni hoolitses Tori hobusekasvanduse tulundusliku külje eest Liivimaa rüütelkond, kuna ideelist külge juhtis „Soojavereliste hobuste kasvatajate selts“. Hobusekasvatuse suguraamatud ja muud tõuaretustöö materjalid olid hoiul Viljandis elava dr. Klettenberg'i käes. Ühe tulekahju läbi läksid need aga kaotsi ning iseseisvuseaastail tuli tööga otsast peale hakata.

Sõja ajal poolelijäänud töö jätkamiseks asutati 1920. a. alul „Tori-Roadsteri hobusekasvatavate selts“, kes sellest ajast peale töötab Põllutöoministeeriumi toetusel. 1925. a. muudeti seltsi põhikiri ja võeti uueks nimeks „Tori hobuste tõuselts“. Seltsi liikmeks on kohalikud haruseltsid, põllumeeste seltsid ja muud organisatsioonid, kellele lasuvad tulunduslikud ja kohaliku tähendusega ülesanded. Neid liikmeid oli 1929. a. sügisel, mil täitus 75 aastat Tori hobusekasvatuse ajaloos, kokku 32, umbes 10 000 üksikliikmega. Registreeritud sugutäkkude üldarvust — 472 — on tori täkke 64% (302 täkku). 2 246 sugu-

mära hulgast on tori märasid 1151 ehk 56%. 1928. a. on üldse paaritatud sugutäkkude juures 3167 mära, sellest tori täkkude juures 2127, eesti täkkude juures 311 ja ardenni täkkude juures 729. Kuna üldist ülemaalist paarituste arvu tuleb arvestada 25—30 000, siis on selleks sugutäkkude tarvitamise juhtusid ainult 11—12%. See näitab, et rahva seas on arusaamine puhtatõulise hobuse vajadusest alles võrdlemisi vähene.

Tori hobuse tõuseltsil on üle riigi 100 paarituspunkti, neist 14 Pärnumaal. Mitmel pool on mõisade planeerimisel asutatud ühiseid varsakopleid Pärnumaal Tõstamaa mõisas. Saare- ja Läänemaa nõuete kohaselt on Toris tehtud algust ka Saaremaa hobuste kasvatamise ja aretamisega. Edaspidi on kavatsus koondada Torisse ka ardennide kasvatust, et siis ühisest keskusest juhtida kolme üldtunnustatud hobusetõu aretamist.

Piimakarja aretamine on ka suuremat tõuget andnud seakasvatamisele. Iga talundi kohta peetakse keskmiselt 3 siga. Viimase aja seakasvatus on sihitud rohkem peekonsigade poole. Mainitud sead saadetakse Tallinna, enamasti ühiselt piimatalitiste kaudu. Peekonsigade kasvatusel kõrval leidub küllalt veel pekksigu siseturule ja koduseks tarvitamiseks.

Lambakasvatus on piimakarja kasvatamisega võrreldes rohkem tagaplaanile jäänud, kuid just viimastel aastatel on seda jälle pooldatud, olgugi et vilud ja vihmased suved on selle edenemisele takistust teinud. Keskmiselt peetakse talundi kohta 5.4 lammast.

Sulgloomakasvatamist jälgides leiame, et kanakasvatus on rahuldavalt arenenud, — talundi kohta peetakse keskmiselt 5.6 kana. Kõik teised sulgloomad on vähema tähtsusega. Kanapidamises on eriti rõhutatud munejate tõugude tähtsust. Munade turule saatmisel on palju kaasa aidanud ühisiimatalitised.

Mesilaste pidamine on paremini välja arenenud kui üheski teises naaberkihelkonnas. Selleks on juba 30 aastat tagasi energiliselt kaasa aidanud Tori kihelkonnakooli selleaegne juhataja, pidades nii talvel kui suvel teoreetilisi ja tegelikke mesilaste pidamise kursusi. Tori vallas on 1 taru 1.5 talundile ja Taali vl 1 taru 2.3 talundile. Raamtarudest tarvitatakse nii kõrgeid kui madalaid. Pakkpuid on võrdlemisi vähem. Mesilaste pidamise saadused tarvitatakse kodus; neid läheb ka müügiks.

Aia alla on võetud igas majapidamises suurem või vähem maa-ala. Ka siin on, eriti noorsoo keskel, eelmainitud kihelkonnakooli juhataja palju eeltöid teinud. Tori vl on talundi kohta 12 õunapuud ja Taali vallas 7 õunapuud. Vähema tähtsusega on ploomid, pirnid ja kirsid.

Köögililja-aedade asutamine on vähe hilisema aja saavutus. Nüüd peab otsima majapidamist, kus köögiviljaaed puudub. Suurem osa aiasaadusi kasutatakse omas majapidamises. Ainult saagirikkamal aastal saadetakse aiasaadusi, peaaesjalikult puuvilja, ka turule.

Metsandust vaadeldes leiame selle tähtsuse sellevõrdse, kui palju siit on talviste vedudega teenistust. Viimaseil aastail on see olnud minimaalne. Oma tarbepuud ostetakse või saadakse omast metsast.

Tööstusettevõtetest vajab Tori kihelkonnas erilist tähelepanu Sindi kalevivabrik, mis on vanim ja suurim tööstus omal alal. Sellejärele võiks mainida 6—7 jahuveskit üksikute villatööstuste ja saekaatritega.

Tööliste palgad on võrdlemisi kõrged. Aastatöölisele makstakse (peremehe toidul) 300—400 kr. meestele ja 200—240 kr. naistele. Päeviliste palgad suvel 2—3 kr. meestel ja 1.80—2.00 kr. naistel päevas.

Äriline vahekord on kindel olnud Pärnuga, kuni viimase aastani. Uue Pärnu—Eidapere raudteega on otseühendus Tallinnaga Tori, Tamiste ja Sindi jaama kaudu tähtsale kohale tõstnud ka Tallinna turu.

Tõstamaa kihelkond.

Tõstamaa kihelkond on iseloomustav oma asukoha poolest. Tõstamaa ja Seli vald on mandril, kuna Kihnu vald asub merel — samanimelisel saarel — umbes 25 km rannast. Mereäärse asendi tõttu on peale põllunduse ja karjanduse elanikkude tähtsaks tulualaks ka kalandus.

Kihelkonna pindalast on talundite kasutada 17486 ha. Metsad ja suuremad alad ebaproduktiivset pinda kuuluvad riigile. Kogu talundite kasutada olevast maast on 4693 ha aia- ja põllumaad, 6406 ha heinamaad, 5134 ha karjamaad, 104 ha metsamaad ja 1158 ha ebaproduktiivset maad. Neid kasutusalasid üksteisega võrreldes näeme, et heina- ja karjamaid on suhteliselt palju. Iseäranis karjamaa on laialdane — selleks on enamasti mererand niihästi mandril kui ka saarel. Need on kivised moreenimaad, kehva, kuid toitva rohukamaraga. Karjamaade kasutamine oleneb sageli mere tõusust. — Metsamaad on peamiselt Tõstamaa ja Seli vallas. Ebaproduktiivsel maa-alal on palju ühist metsamaaga sellepärast, et need mõlemad leiavad parandust ainult suuremate kuivatustööde ettevõtmisel.

Talundid kuuluvad Kihnu vallas enamikus 5—10 ha (45.4%), Seli vl 10—20 ha (50%) ja Tõstamaa vl 30—60 ha suurusrühma (37.1%). Kihnu vallas on üle 20 ha ainult 2 talundit. Suuremaid talundeid leidub ainult Tõstamaa vallas ja sealgi mõned üksikud. — Talundid on omandamisviisi poolest peamiselt ostu- ja riigirenditalundid, välja arvatud Kihnu vald, kus riigirendi- ja asundustalundeid üldse ei ole. Tõstamaa ja Seli vallas on pea pooled riigirenditalundid.

Tõstamaa kihelkond kuulub teravilja kesksaagi valdkonda. Talivilil — eriti rukis — ületab oma saagi suurusega mõningad parema pinnaga naaberkihelkonnad. Kihnu valla põllud on enamasti liivased, kuna Tõstamaa ja Seli vl esinevad liiva-, mulla- ja savimaad.

Põllu- ja heinamaade saagid on viimaseil aastail vähenenud liigvee tõttu. Suuremad kuivatustööde kavandid on teostamisel, näiteks Tõstamaa järve pinna alandamise tööd (valmib 1929. a.) jne.

Põlluharimine on intensiivsem Tõstamaa vallas. Edenemist on märgata ka Seli vallas, kuna Kihnu saarel läheb see kaunis visalt. Masinate ja paremate põllutööriistade kasutamine on rohkem maad võitnud Tõstamaa vallas: 1 jõumasin 28 majapidamisele, üks kulti-

vaator 13 majapidamisele, üks vedruäke 17 majapidamisele. Kihnu vallas on jõumasinaist ainult paadimootorid ja needki alles 1—2 viimasel aastal sisse toodud. Siin on põllutööriistadeks ainult harkader ja puuraamäke. Atru on ainult 7 talundi kohta 1. Külvimasinaid on Tõstamaa khk ainult 1 ja viljaniitjaid 2. Kihnu vallas ei ole ühtegi külvi-, koristamis- ega peksumasinat.

Väetamisel tarvitatakse laudasõnnikut, ühtlasi ka kunstväetisi ja peamiselt fosforväetisi. Nende tarvitamine on rohkem levinud Tõstamaa vallas.

Külvikordadest on tarvitusel 3—7-väljalised. Kolmeväljalisi leiame ainult Kihnu vallas. 5—7-väljalised külvikorrad on mandri valdades tarvitusel, aga ka nendest ei peeta nii väga kinni. Kolmeväljalistes kordub näiteks: kesa (must), talivilil ja suviviljad. Mandri valdades muudab vahetõrka põldheina ja segavilja kasvatamine.

Külvipinnast on keskmiselt 24.4% rukki all, Kihnu vallas 30.3%. Nisu kasvatatakse vähe — 1.6% külvipinnast. Otra kasvatatakse keskmiselt 14.2% külvipinnast. Kihnu vallas on selle kasvatamine maakonnas kõige suurem — 17.5%. Kaera kasvatatakse jälle võrdlemisi vähem, keskmiselt 5.4%. Kihnu vallast leiame seda kõige vähem — 1.8%. Segavilja kasvatamine on juba rohkem pinda võitnud — 7.4% kogu põllupinnast. Kaunviljade kasvatamine on võrdlemisi vähe arenenud, keskmiselt 0.2% põllupinnast. Kihnu saarel ei kasvatata seda üldse. Tatart leiame nimetamisväärikselt ainult mandri valdadest, keskm. — 0.2%.

Nii kui eelpool mainitud, ei kasvatata põldheina Kihnus üldse, niisama on mandri valdades selle pindala võrdlemisi piiratud, kõigub 10.1—16.6% vahel. Heinaks kasutatakse seda keskm. 10.3% ja karjatamise alla kuulub keskm. 2.1% külvipinnast.

Kartulikasvatuse soodsate tingimuste tõttu hästi arenenud, kõigub 7.5—16.9% vahel külvipinnast. Juurvilja kasvatatakse üldse väga vähe. Selle kasvatamine kõigub 0.1—0.5% vahel külvipinnast. Linakasvatamise pindala on väikesem kui kuskil teises kihelkonnas, kõigub eriti kasvatamise tingimuste puudusel 1.1—2.2% vahel. Paremad linamaad on Tõstamaa valla põhjapoolses osas.

Nii kui varemini mainitud, kuulub Tõstamaa kihelkond teravilja saakide poolest keskmiste hulka: rukis — 1 156 kg, talvnisu — 1 009 kg, suviniisu 815 kg, kaunivili — 925 kg, oder — 986 kg, kaer — 841 kg ja segavili — 1 122 kg ha:lt. Kartulisaagid on võrdlemisi väikesed — 9 484 kg, niisama juurviljasaagid — 15 199 kg ha:lt. Põldheina saagid on kõrgemad — 3.743 kg ja niiduheina saagid madalamad — 774 kg ha:lt.

Heinamaid võib jaotada sooheinamaadeks, aasadeks ja luhtadeks. Valdavas enamuses on mandril kõik sooheinamaad, eriti Seli vallas. Lahaheinamaid on rohkesti Manilaiul. Tõstamaa valla heinamaad on keskmised — sooheinamaad —, kuid kuivatamise kaudu paranevad kiiremini kui teistes valdades. Kultuurheinamaad puuduvad veel täiesti.

Viljakoristamisel on vanemad töötamisviisid alles laialdaselt tarvitusel — mehaaniline tööjõud puudub pea täiesti. Sedasama peab ütleva ka viljapekstmise kohta Kihnu vallas. Seli ja eriti Tõstamaa vallas on peksutöödel mehaaniline jõud laialt tarvitusel.

Tähtsaks sissetulekuallikaks, eriti Seli ja Tõstamaa vallas on karjandus. Tõu suhtes on enamuses segaverd hollandi-friisi ja maatõulised loomad. Puhast hollandi-friisi tõugu karja on Tõstamaa mõisas ja selle ümbruskonnas. Maatõugu karja on rohkesti Tõhelas; selle aretamine leiab pooldajaid ka Seli vallas. Kihnus on kaunis tüübilisi (sarvilisi) vanemaid aretamata maatõugu loomi. Iga talundi kohta tuleb keskmiselt 4.5 sarvloomu, selle hulgas 2.9 lüpsilehma.

Karjakontrollühinguid on Tõstamaa kihelkonnas 3, kaks neist töötavad Tõstamaa ja üks Seli vallas. Peale selle on viimastes kummaski üks rändava karjaravitseja ring. Sugupulliühinguid ja pullijaamasid on kokku 5, kolm neist töötavad Seli ja 2 Tõstamaa vallas. Loomakasvatuse alal teotseb ka Tõstamaa „Loomakasvatajate ühing“. Tõstamaa ja Seli vallas töötatakse piim ümber ühispiimatalitistes. Esimeses on 3 piimaühingut ja teises 1 ühing. Asendi poolest ja majanduslikult raskemas seisukorras Kihnu vald ei ole suutnud ühis-tegevuse alal veel midagi korda saata. Piimaühingud töötavad kõik aurujõuga ja keskmiste sisseseadetega. Üks (Tõhelas) on ellu kutsutud 1912. a. ja teised viimaste aastate jooksul. Uuemad on ehitatud riikliku laenuga. Liikmete arv kõigub 59—227 vahel. Keskmine läbitöötamine on olnud päevas: Seli (stat. 1927. a.) — 4166 kg, Kastna — 1995 kg, Tõhela — 4242 kg ja Tõstamaa — 1478 kg.

Hobuseid kasvatatakse harilikult oma tarvis. Aretamisel on tori tõug, kuid enamuses pooldatakse rohkem kehvemate olude kohast maatõugu hobust. Rannikualal ja Kihnu vallas pooldatakse ainult väikest maatõugu hobust. Talundi kohta tuleb keskmiselt 1.9 hobust, nendest tööloomi — 1.4.

Sigade kasvatamine on võrreldes naaberkihelkonnaga maha jäänud, kuid talundi kohta tuleb siiski keskmiselt 2.1 siga. Piimakarja aretamisega ühtlasi paranevad ka selle elutingimused. Sigu on peetud enamasti oma tarvis. Vähemal määral saadetakse neid Pärnu turule; sama vähe kasvatatakse neid peekoniks. Sigade tõu aretamise eest on ka niipalju hoolt peetud, kuivõrt välisturg on hinna suhtes ostjaid rahuldanud. Tõu poolest on sead suure valge inglise seaga segatud.

Lambakasvatusele pannakse rohkem rõhku kui sisemaal. Selleks on olemas teatavad eeldused — nii kui lambakarjamaad laialdasel mererannikul. Keskmiselt peetakse talundi kohta 8 lammast. Tõu suhtes on need enamikus segaverelised maatõugu.

Sulgloomadest leiame Tõstamaa kihelkonnas ainult kanu ja hanesid. See majapidamisharu on rohkem arenenud Tõstamaa vallas. Kanakasvatuse alal on eriti märgata, et püütakse rohkem rõhku panna munejaile tõugudele kui selle karja suurendamisele.

Mesilaste pidamisele pannakse väga vähe rõhku. Kihnu vallas ei peeta neid üldse. Raamtarudes tarvitatakse rohkem madalraame. Pakktarusid on võrdlemisi rohkem kui eelmisi.

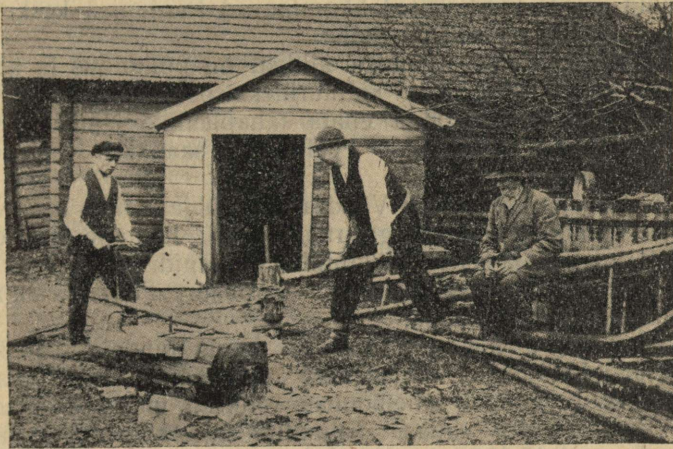
Aianduse arendamises on juba vanemad põllupidajad, talundeid rajades, palju ära teinud. Elumaja ümbrusse on jäetud selleks vähem või suurem maaala.

Esikohal on seisnud puuviljakasvatus; viimasel ajal on ka köögiviljale oma koht antud.

Viljapuudest kasvatatakse rohkem õunapuid, palju vähem pirni-, ploomi- ja kirsipuid. Rohkem välja arenenud aedu leiame Tõstamaa-Tõhelas. Suurem osa aiasaadusi kasutatakse ära omas maa- pidamises.

Tõstamaa vallas on küll randa umbes 20 km pikkuselt, siiski on kalandus siin koguni vähese tähtsusega. Peale mere on vallas veel kaks kalarikast järve — Ermistu ja Tõhela, mis otstarbekohase majandamise puhul võiksid head tulu anda. Üht järve majandab Pärnu kala-kaupmees Tolli, kellele see järv pikemaks ajaks rendile antud Põllutöministeeriumi poolt. H-ra Tollil on ka kavatsus rikastada seda järve paremat liiki kaladega, mis meie majandusele oleks tulukam. Kohalikest elanikest teotseb kalanduse alal koguni väheseid, nii on 2338 kodanikust kalanduse alal tegevuses ainult 5,6%, nimelt 28 perekonda, kuna üldine perekondade arv on üldrahvalugemise andmeil 498. Niisamuti on elukutseliste kalameeste perekondade arv väike, ainult 6 — järelikult on kalandus 22 perekonnale kõrvalteenistuseks. 20 aastat tagasi oli ka kalandus siin palju suuremas hoos ja oli kala külluses, kuid viimastel aegadel on kala siin juba vähemaks jäänud. Ei saa ütelda, et kala puudub, kuna aga siin on tegemist just rändkalaga, kes siinses rannas vähe peatub, ja et elukutselised kalamehed puuduvad, siis on raske tabada silmapilku, millal kala rannast möödub. Üldisest paatide arvust on kalanduse alal tegevuses ainult 50%, nimelt 2 aeru- ja 19 purjepaati. Paatidesse on investeeritud ligi 6700 krooni ja püünistesse 13760 krooni. Peamiselt püütakse kohalikkude kalurite poolt hauged ja räimi. Seli on üks tüübilisi rannavaldu Pärnumaal. Üldrahvalugemise andmeil elutses siin 2120 elanikku. Kalandus on koondunud peamiselt Pootsi mõisa maa-alale. Peatähtsust püügi alal omavad külad: esimeses järjekorras Liu, Kavaru, Lembra, siis Peerni ja Koti. Kõige rohkem aga on elukutselisi kalureid Liu külas. Üldse on tegevuses kalanduse alal 34,8% valla elanikest. Neist on elukutselisi kalureid 46 perekonda, 108 perekonda neid, kellel kalandus kõrvalteenistuseks. Neil on tarvitamiseks 23 aeru-, 37 purje- ja 46 mootorpaati, millesse investeeritud 56600 krooni. Püütakse peamiselt kevadisel hooajal kuderäime mõrdadega. Viimastega käib püügil 36 paati. Püünistesse investeeritud (mõrrad, võrgud, õnged jne.) umbes 114800 krooni. Eesti iseseisvusega avanesid siinsele kalureile palju paremad püügivõimalused, kuid kahjuks meie puudulikkude kalapüügi määruste tõttu on palju nurinat ja pahandusi kalameeste seas.

Kihnu vallas saab enamik 1130 elanikust (60%) omale merest ülalpidamist. Kalandus ei ole sedavõrt arenenud, kui looduslikud olud seda võimaldaksid. Põhjuseks oleks vahest enne maailmasõda veresse kasvanud merel rändamise himu. Nii olid kihnulased endistel aegadel vahvad meremehed, kes ei leppinud üksnes rannasõitudega kive Riiga vedades, vaid nende sõidud ulatusid Ameerikani. Siiski puudusid neil kaugesõidulaevad. Maailmasõda hävitas pea viimсени nende laevastiku, mis aga viimaseil aastail jällegi pikkamööda uueneb. Praegu teotseb 233 perekonna hulgest kalanduse alal 140 perekonda. Neist on ainult 10 elukutselisi ja 130 perekonda neid, kellel kalanduse kõrval tööalaks kehva pinnasega põllud. Üldiseks liiklemiseks ja kalastamiseks tarvitatakse 126 aeru- ja 114 purje-

35. joonis. Looga kõverdamine.

paati, milledesse investeeritud umbes 30 000 kr. Tähtsama püügihoajana tuntakse augustikuu räimepüüki umbes 10 km kaugusel rannast, niinimetatud „Tibrika“ madalikul. Alles 1918. a. peale hakkas seal räimepüük hoogu võtma.

Üldise kalastamise kõrval annab hülgeküttimine ja -püüdmine kihnulastele sissetulekut. Hülgepüüdmiseks ja -küttimiseks sõidetakse kaugele Liivi ja Pärnu lahte hilja sügisel ja vara kevadel. Üldiselt on umbkaudse kokkuvõtte järele püünistesse paigutatud kapitali 50 000 krooni.

Tööstus on Tõstamaa kihelkonnas vaevalt nimetamisväär. Tõstamaa vallas on üks jahuveski — veejõul, 1 lauasaagimisvabrik — aurujõuline ja 1 tärklisetehas. Seli vallas on 1 aurujõuline jahuveski ja mõningad tuulikud. Tööliste palgad võrreldes teiste kihelkondadega ei ole väga kõrged — põhjustel, et Kihnust ja Saaremaalt on võimalik saada madalama palgaga töölisi.

Äriline vahekord Tõstamaa ja osalt Seli valla Tõstamaa alevis asuva Pärnu Majandus-Ühisuse harukauplusega on enamikus suvisel ajal. Talvel sõidetakse sagedamini Pärnu.

Kihnu peab korralikku ühendust mandriga ainult talvel ja suvel. Sügisetormidega ja kevadise jääminekuga on Kihnu vald mandrist ära lõigatud teinekord mitu nädalat.

Vändra kihelkond.

Vändra kihelkond asub kirdepoolses Pärnumaa nurgas, olles piiratud kolmest küljest teiste maakondadega: loodest Harjumaaga, kirdest Järva- ja Vändra maakondadega ja kagust Viljandimaaga. Selle tõttu on ka Vändra talundusolud õige tunduvalt lahkuminevad Pärnumaa keskmistest ja Pärnumaa teiste kihelkondade omist.

Elanikkude peatülespidamise allikad on põllundus ja karjandus. Põllunduses on tähtsamateks kultuurideks põldhein, lina ja teravili. Viimaseil aastail hakkab lina enam tahaplaanile jääma. — Karjanduses on piimakari esikohal. — Peale selle saadakse veel kõrvalteenistust metsandusest.

Mullastiku suhtes on Vändra khk põhjapoolses osas valdavad Põhja-Eesti keskmise sügavusega rühkmullad, lõunapoolses osas aga Põhja-Eesti hilisjääaja-setteil tekkinud mullaliigid. Seega on Vändra kihelkonnal mullastiku suhtes enam sarnasust Põhja-Eestiga, kuigi kuulub Lõuna-Eesti piirkonda.

Talundite kasutada on kogu pindalast 38 325.5 ha maad (66%). Laialdased metsamaad on enamasti riigi omad, kuid ka talunditel on Vändra kihelkonnas rohkesti metsa kasutada, eriti Uue- ja Vana-Vändra vallas. Talundite kasutada olevast maast on põllu- ja aiamaad 13 638.3 ha (35.6%), heinamaad 7 339.0 ha (19.2%), karjamaad 10 639.3 ha (27.8%), metsamaad 2 385.9 ha (6.2%). — Võrreldes toodud arvused Pärnumaa ja riiklikkude keskmistega paistab eriti silma Vändra kihelkonnas talundite metsarohkus. Keskmiselt on kihelkonnas olevate talundite maa-alast 6.2% metsa all (Pärnumaa keskm. 3.5%, riiklik keskm. 4.8%). Seejuures on Uue-Vändra vallas talunditel 9.7% metsamaad, Viluveres aga ainult 0.0004%, s. o. ainult 1.1 ha metsa 2 748.4 ha talunditel kasutada oleva maa kohta. — Edasi paistavad silma põllumaa rohkuse poolest Uue-Vändra (39.6%) ja Vana-Vändra (40.0%) vald. Põllupinna suurenemine on sündinud siin heina- ja karjamaade arvel, mis on pinnalt vastavalt vähemad võrreldes teiste valdadega. Vastupidiselt on põllumaad talunditel võrdlemisi vähe Lelle (24.2%) ja Viluveres vallas (27.2%), kusjuures siin on heina- ja karjamaad tunduvalt enam kui teistes Vändra kihelkonna valdades.

Vaadeldes talundeid suurusrühmade järele, näeme, et arvult on Vändra kihelkonnas kõige enam väiketalundeid 0.5—20 ha pindalaga. Kogu talundite arvust on väiketalundeid 43.7% (Pärnumaa keskm. 52.0%). Kõige vähem on väiketalundeid Viluveres vallas — 23.3%, samuti madal on väiketalundite arv Lelle vallas — 29.3%.

Võrdlemisi rohkesti on Vändra khk täistalundeid 30—60 ha-lise pindalaga — 30.2% kogu talundite arvust (Pärnumaa keskm. 23.92%). Eriti rohkesti täistalundeid on Viluveres vallas — 47.3% ja Lelle vallas — 38.9%. Silma paistab veel Viluveres vald suurtalundite poolest — 11.0% kogu talundite arvust (Pärnumaa keskm. 5.39; riiklik keskm. 2.8). Ka Lelle vallas on rohkesti suurtalundeid — 8.4%.

Maamanduse seisukohalt vaadates paistab silma Vändra kihelkonnas asundustalundite vähesus — ainult 8.9% kogu talundite arvust (Pärnumaa keskm. 16.0%; riiklik keskm. 23.6%). Viluveres vallas ei ole üldse asundustalundeid, — Vana-Vändra vallas ainult 4.8%. Kõige enam on Vändra kihelkonnas ostutalundeid — 64.1% (Pärnumaa keskm. 59.1%; riikl. keskm. 47.4%), millest omanikkude käes pidada 47.1%. Eriti suur on ostutalundite arv Uue-Vändra (75.3%) ja Vana-Vändra (72.5%) vallas. Silma paistab ka veel Lelle vald rohkete riigi renditalunditega — 35.2% (Pärnumaa keskm. 15.4), — seejuures on Lelle vallas ostutalundite arv väike — 33.9%.

Taimekasvatuse suhtes langeb Vändra kihelkond teravilja — põldheina — lina valdkonda. Põllutalunduse puhastatud kogutoodangust langeb taimekasvatuse arvele 33—37%, — sellest tuleb ligemale pool linakasvatuse arvele — 10—15.7%.

Külvipinnast on rukki all keskmiselt 12.4% (Pärnumaa keskmine 13.0%), nisu all 2.0% (Pärnumaa keskmine 2.3%), odra all 10.0% (Pärnumaa keskmine 9.5%), kaera all 18.3% (Pärnumaa keskmine 13.8%), segavilja all 3.1% (Pärnumaa keskmine 6.3%), kartuli all 3.5% (Pärnumaa keskmine 4.4%), juurvilja all 0.7% (Pärnumaa keskm. 0.8%), lina all 7.2% (Pärnumaa keskm. 6.5%), põldheina all 38.3% (Pärnumaa keskm. 22.2; riikl. keskm. 17.5%). Toodud arvudest näeme, et teraviljadest rukki ja nisu külvipinnad on vähemad Pärnumaa keskarvudest, siiski kaunis ligilad keskmistele. Odra külvipind on õige lähidane Pärnumaa keskmistele. Kaera külvipind on aga tunduvalt suurem. — Eriti vähe kasvatatakse Vändra kihelkonnas segavilja, üle poole vähem Pärnumaa keskmisest. Kartuli all olev külvipind on ka vähem Pärnumaa keskmisest, eriti väike kartuli külvipind on Uue-Vändra (2.3%) ja Vana-Vändra (2.8%) vallas. Lina külvipind on keskmiselt võttes Vändra kihelkonnas ligidane Pärnumaa keskmisele. Kihelkonna põhjapoolses osas, eriti Lelle vallas, on lina külvipind võrdlemisi väike (4.0%), lõunapoolne kihelkonna osa aga jälle vastavalt suurem. Eriti rohket poolehoidu on leidnud Vändra khk põldheina kasvatuse, mille külvipind kaugelt ületab Pärnumaa ja riiklikud keskmised. Põldheina kasvatuse on ühtlase tähelepanu osaliseks saanud kõigis kihelkonna osades. Suurem osa põldheinast kasutatakse heinaks, et saada talvist karjatoitu. Siiski läheb õige suur osa ka suviseks karja toitmiseks ja haljassöödaks — keskmiselt 25% kogu põldheina külvipinnast. Seemneheinana kasutatakse ainult 2% kogu põldheinast, peamiselt oma majapidamise rahuldamiseks. Kesa all on keskmiselt 14% põllupinnast, mida peetakse enamasti umbrohukesana; ainult õige väike osa (0.3%) peetakse haljaskesana. Viimaseil aastail hakatakse kesaharimisele enam tähele-

panu juhtima ja kohati võib siin-seal juba leida korralikult haritud mustkesa.

Kogu põllutulundusliku toodangu suhtes asub Vändra kihelkond keskmise toodanguga valdkonnas, kui arvestada toodangut põllutulunduslikult kasutatava maahulga järele (puhastatud kogutoodang 72—96 kr. ha:lt). Arvestades aga toodangut maaelanikkude arvu järele, langeb Vändra khk kõrge toodangu valdkonda (puhastatud kogutoodang 284—346 kr. ühe maaelaniku kohta). Rukkisaagi suhtes langeb Vändra khk 1924.—26. a. keskmiste saakide järele kesksaagi valdkonda — saagiga 960—1075 kg ha:lt. Samas valdkonnas püsib Vändra kihelkond ka praegu edasi.

Odra- ja kaerasaakide suhtes oli Vändra khk 1924.—26. a. keskmiste saakide järele madalsaagi valdkonnas — oder saagiga 850—960 kg h:lt, kaer saagiga 720—835 kg ha:lt. Heade kasvutingimustega aastail, kui niiskuseolud soodsad, tõusevad Vändra kihelkonnas põlluviljade saagid küll kesk- ja isegi kõrge saagi valdkonda, kuid viimasel ajal, rohkete halbade aastate, eriti liigvihmade tõttu kaovad paremad saagid ikalduste hulka ära. Samuti on Vändra khk ka kartulisaakide suhtes 1924.—26. a. statistiliste kokkuvõtete järele madalsaagi valdkonnas — saagiga 9000—10400 kg ha:lt. Ka siin on seisukord parem heade kasvutingimustega aastail, nagu seda odra- ja kaerasaakide juures märgitud. Väga hea saagiga on lina Vändra kihelkonnas. Statistika 1924.—26. a. kokkuvõtete järele läheb Vändra khk linakiu saagi suhtes maksimumsaagi valdkonda — saagiga üle 375 kg kiudu ha:lt; lina seemnesaagi suhtes samul andmeil on Vändra khk kesksaagi valdkonnas — saagiga 300—316 kg h:lt. Samal kohal püsib Vändra khk vähemate muudatustega ka praegu. Heinasaakide, niihästi põld- kui ka niiduheina suhtes asub Vändra khk kesksaakide valdkonnas.

Põlluharimisel minnakse ikka enam ja enam üle masina tööjõule, sest masina tööjõud tuleb odavam inimese tööjõust. Enamik suuremaid majapidamistest on juba varustatud vilja- või heinaniitjatega, hobuserehadega, kultivaatoritega, terapuhastajatega ja veel teiste vähemate riistadega. Ka vähemaise majapidamistesse hakkab mehaaniline tööjõud ikka enam sisse tungima. Keskmiselt tuli 1925. a. üleskirjutuse järele 100 ha põllumaa kohta: kultivaatoreid 7.9, külvimasinaid 0.8, viljaniitjaid 1, rohuniitjaid 3, hobuserehasid 3.5, viljapeksumasinaid 1.1, terapuhastajaid 3.0, linamasinaid 7.6, sahu 11.6. Hiljemini inventari üleskirjutusi talundites tehtud ei ole, kuid vähemalt 2—3-kordseks on need arvud üleskirjutamisest saadik möödunud 4 aasta jooksul tõusnud.

Põldude väetamisele pannakse erilisel suurt rõhku. Väetamisel seisab esikohal laudasõnnik, mida antakse harilikult taliviljale ja sagedasti ka veel kartulile 2450—3350 pd ha:le. Laudasõnniku hulga suurendamise mõttes on hakatud viimasel ajal rohkesti turvast aluspõhuks lõikama, mida Vändra raskematüübilised mullad eriti vajavad. — Ka kunstväetiste tarvitamine näitab kiiret tõusu. Kõige enam tarvitatakse üldiselt fosforväetisi. Üksikute viljade juures, mis

tugevamat väetamist nõuavad (juurvili, kartul jt.), aga ka kaalium- ja lämmastikväetisi.

Külvikorrad on 7- ja enamväljalised, kusjuures põldheina hulgast ning põldheina väljade kestusest oleneb vähem või suurem väljade arv. Leidub ka talusid, kus tarvitusel 2 erilist külvikorda — üks nõudlikumate taimede (juurviljad, kaunviljad) kultiveerimiseks, teine vähemnõudlikkudele taimedele. Erilise külvikorrana esinevad sagedasti ka veel kultuursood vaheldusniitudega.

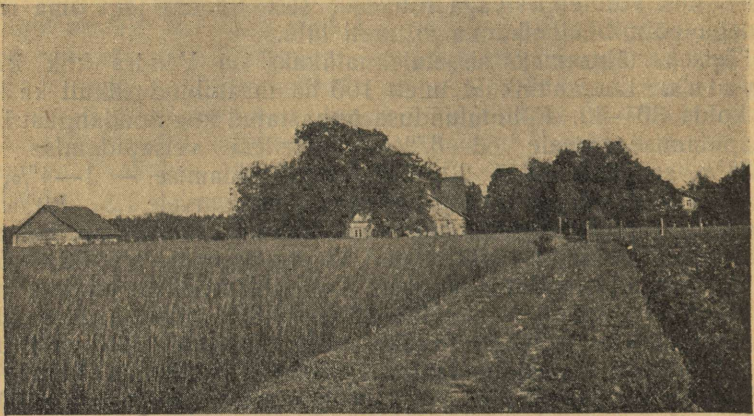
Heinamaad võib peamiselt jagada kahte liiki: sooheinamaad ja aasaheinamaad. Sooheinamaad on enamasti vähese ja väheväärtuselise saagiga, sagedasti on nad talunditest 10—20 km kaugusel ja seejuures veel mitmes tükis. Aasaheinamaad on aga võrdlemisi head, rohke ja kõrgeväärtuselise saagiga. Aasaheinamaid on Vändra khk võrdlemisi väga rohkesti, sest Vändra jõgi oma rohete harudega põimib kihelkonna mitmeti läbi.

Teiseks tähtsamaks sissetulekuallikaks on Vändra khk karjaka svatus. Loomaühikuid tuleb 100 ha maatulunduslikult kasutatud maa kohta 30—40. Põllutulunduse puhastatud kogutoodangust langeb loomapidamise arvele 63—67%, — sellest veisepidamise arvele 33—38%, seapidamise — 20—24%, lambapidamise — 1—4%, sulgloomapidamise — 2.4—3.2% ja hobusepidamise arvele 1.3—1.9%. Toodud arvudest näeme, et esikohal seisab veisepidamine, mis annab 33—38% põllutulunduse puhastatud kogutoodangust ehk 52.4—56.7% kogu loomasaaduste üldtoodangust. Veisepidamises on esikohal piimakari, nõnda et piima arvele tuleb 39.7—44.8% loomasaaduste üldtoodangust, teiste sissetulekute arvele veisepidamisest jääb vaid umbes 12% loomasaaduste üldtoodangust. 100 ha põllumaa kohta tuleb Vändra khk keskmiselt 55.3 veist. Kõige suurem on veiste arv Vana-Vändra vallas, kõige väikesem Viluvere vallas. Veised on tõult väga mitmesugused. Enamik karjadest on segaverelised. — Tõukarjadest esinevad kõik kolm Eestis enam tuntud tõugu: eesti maakari, eesti punakari ja friisi kari. Huvitaval kombel on Vändra khk igal eelnimetatud veisetõugudest oma esindus parema sugulavakarja näol: eesti maakarjal — Kurgjal A. Rungi kari, eesti punakarjal — Särg-haua A. Peterson'i kari ja friisikarjal Piistaojal Th. Pooli kari. Üldiselt on eesti maakari ja eesti punakari esindatud Vändra khk ühe-tugevuselt. Friisi kari jääb arvuliselt esimestest taha.

Karjakontrollühinguid on Vändra khk neli: Vändra I, Vändra II, Vändra III ja Lelle-Lokuta. Peale selle on Tori II kontrollühingus ka rohkesti Vändra kihelkonna karju. Kõik Vändra kontrollühingud töötavad edukalt. Lelle-Lokuta kontrollühing ei näita küll veel tarvilikku kõrgust saagis ega ka küllalt kõrget söödatusuvust, kuid siin tuleb seda arvestada, et ühing on alles võrdlemisi noor, asutatud 1927. aastal. — Eriti kõrget saaki ja head söödatusuvust näitab aga Vändra I kontrollühing, kus 1927./28. kontrollaastal keskmine toodang oli 2524 kg piima 93.20 kg võirasvaga (Pärnumaa keskm. 2254 kg piima 82.71 kg võirasvaga; riiklik keskm. 2316 kg piima 84.57 kg võirasvaga); söödatusuvus: 100 sü andsid 137.4 kg piima 5.07 kg võiras-

vaga (Pärnumaa keskm. 129 kg piima 4.81 kg võirasvaga; riikl. keskm. 124 kg piima 4.54 kg võirasvaga). Söödadasuvuse suhtes on Vändra kontrollühing rekordarvudele (139.8 kg piima 5.73 kg võirasvaga) õige ligidal. Vändra I kontrollühing on kõige vanem kontrollühing Eestis, asutatud aastal 1909. Seega oli Vändra karjakontrollühingute alal teerajajaks kogu Eestile. Vanemaist kontrollühinguid on peale Vändra I kontrollühingu püsima jäänud ainult veel Võrumaal Rõuge kontrollühing, mis on asutatud 1910. aastal ja töötab praegu edukalt.

Piimaühinguid on Vändra khk eriti rikas. Siin töötavad kokku 14 piimaühingut (Pärnumaal kokku 60 ühingut). Seega tuleb Vändras iga valla kohta 3.5 piimaühingut. Säärast suurt piimaühingute arvu ei saa enam loomulikult pidada, sest ühingute ringkonnad

Tundmatu foto.

36. joonis. Piistaoja talu Vändras.

jäävad väikeseks, piima tuleb vähe kokku, mille tõttu töötasu kulud väga suured. Ka on vähese piimaga töötamisel tehnilisi raskusi hea eksportvõie valmistamiseks. — Pooled ühinguid võtavad tööstuspäevadel alla 2000 kg piima kokku (Pärnumaa keskm. 2344 kg). Üle 3000 kg piima päevas võtavad vastu ainult kolm ühingut: Vändra piimaühing 4323 kg, Suurejõe piimaühing 4341 kg ja Lelle-Lokuta piimaühing 3470 kg. — Suurte tööstuskulude tõttu, mis väikesemais ühinguis möödapäästamatud, maksavad väikesemad Vändra ühispiimatalitised piima eest ka võrdlemisi madalat hinda, enamasti tunduvalt vähem Pärnumaa keskmistest hindadest (9.4 senti kg eest), mis on ka vähe madalam riiklikust keskmisest. Suurema läbikäiguga piimaühingud ja osa vähemaid maksavad korralikku hinda. Nõnda maksid 1927. a. keskmiselt: Lelle-Lokuta piimaühing 10.5 senti kg, Suurejõe piimaühing 9.4 senti kg, Vändra piimaühing 9.5 senti kg. Ka võid kvaliteet on Vändra piimaühinguis väga kõikum. Üldiselt tuleb aga

märkida ka siin, et suuremais ühinguis on või väljatöötamine parem, vähemais halvem. Siiski on ka vähemaid ühinguid (Võidula), kelle või läheb enamasti I-sse sorti. Suure piimaühingute arvu tõttu ei saa muidugi ka Vändra piimaühingud uhkustada eriti suure liikmete arvuga, kuid tuleb märkida, et rohkest ühingute arvust hoolimata on iga ühing suutnud oma ümber koguda küllaltki liikmeid, igatahes keskmiselt mitte vähem kui teistes kihelkondades, kus ühingute arv on ligemale poole vähem.

Hobuseid kasvatatakse Vändra khk enamasti ainult oma majapidamise nõuete rahuldamiseks. Põllutulunduse puhastatud kogutoodangust tuleb Vändra khk hobusekasvatuse arvele vaid 1.3—1.9%. Keskmiselt tuleb Vändra khk 22.8 hobust 100 ha põllumaa kohta. Eriti suur on hobuste arv võrreldes põllumaaga Lelle vallas. Seal tuleb 100 ha põllumaa kohta 31.6 hobust. Säärane suur hobuste arv on seletatav sellega, et Lelle vallas on põllumaad võrreldes põllu- ja heinamaaga õige vähe. Põld moodustab Lelle vallas vaid 24.2% kogu maatulunduslikust maast. Talundi kohta tuleb Vändra khk keskmiselt 2.5 hobust. Üksikutel valdadel siin tunduvat vahet ei ole.

Piimakarja arenemisega käskäes näitab tõusu ka seakasvatus. See on Vändra khk võrdlemisi tähtis majanduseharu ja omab piimakarja kõrval õige tähelepanuväärset seisukohta, sest põllutulunduse puhastatud kogutoodangust tuleb siin seakasvatuse arvele 20.5—24.2%. Kasvatatakse peamiselt inglise ja kohaliku maatõu segaverelisi sigu peekoniks. Peekon on pekksea lühikese aja jooksul välja tõrjunud. Pekksigu kasvatatakse veel vaid koduseks tarbeks, — müügile läheb ikka ainult peekon. — Talundi kohta tuleb keskmiselt 3 siga.

Lambakasvatus on jäänud Vändra khk aasta-aastalt ikka enam ja enam kõrvaliseks alaks. Põllutulunduse puhastatud kogutoodangust langeb lambapidamise arvele vaid 2—3%. — Keskmiselt tuleb talundi kohta 4—6 lammast, mida peetakse enamasti oma majapidamise nõuete rahuldamiseks. Tõuaretuse tööle lambakasvatases ühtegi tähelepanu antud ei ole.

Sulgloomakasvatus vastupidi lambakasvatusele näitab aasta-aastalt tõusu. Kuigi praegune sissetulek sulgloomadest ei vääri erilist tähelepanu, 2.4—3.2% põllutulunduse puhastatud kogutoodangust, siiski tuleb sulgloomade pidamist arvestada kui arenevat majanduseharu. Keskmiselt tuleb sulgloomi talundi kohta 6—7. Esikohal seisavad sulgloomade hulgas kanad. Vähemal arvul leidub kohati ka hanesid. Teised sulgloomad ei vääri nimetamist. Kanu peetakse munade ja liha, hanesid liha ja sulgede saamise otstarbel. — Munad lähevad niihästi välis- kui ka siseturule, liha peamiselt siseturule.

Aiandusele pöörab Vändra kihelkond rohkesti tähelepanu, eriti viljapuuaiale. Keskmiselt tuleb talundi kohta 13.6 viljapuud (Pärnumaa keskm. 10.8). Eriti rohkesti on viljapuid Uue-Vändra (14.3) ja Vana-Vändra (15.9) vallas. Viluveres vallas on viljapuude kasvatus üsna maha jäänud; siin tuleb talundi kohta vaid 6.6 viljapuud. Suurem osa aiasaadustest kasutatakse koduses majapidamises.

Siiski läheb ühte-teist ka turule, nõnda et aia sissetulek on Vändra khk 1.4—1.9% põllutulunduse puhastatud kogutoodangust.

Metsamaa-alad, mis talundite käes kasutada, suudavad küll ainult osaliselt rahuldada majapidamise nõudeid. Ainult üksikutel talunditel on metsa enam, nõnda et seda ka müügiks jätkub; enamik talunditest saab aga oma metsast vaevalt jooksva tarbepuu. Suuremate ehituste puhul tuleb sagedasti riigimetsast lisa osta. Ka riigimetsad on endise ajaga võrreldes väheseks jäänud. Endised kuulsad Vändra metsad on suuremalt jaolt juba maha raiutud. Nimetamisväärt metsa on veel Viluvere vallas, umbes 20 km², ja Uue-Vändras. Viluvere metsasaadused parvetatakse kevadel suurveega sügavate ja laiade kraavide kaudu Pärnu jõkke ja siit edasi, samuti Sauga jõe kaudu Pärnu linna. Kihelkonna põhjapoolses osas veetakse metsasaadused osalt Kolu, Kärü ja Lelle jaama, osalt parvetatakse Mädra ja Kärü jõe mööda Pärnu jõkke. Väga palju metsamaterjali veetakse välja raudteega, milleks küttekomitee omal ajal Lelle-Eidapere vahelise raudtee laskis ehitada.

Tähtsamaist tööstusettevõttest oleks nimetada esimeses järjekorras Eidapere klaasivabrik „EKO“ ja Vändra klaasivabrik. Vabrikuis valmistatakse suuremal arvul nii kodumaale kui ka välismaale akna- klaasi, pudeleid igasuguses suuruses ja kujus, teeklaase, alustasse, lambiklaase, purke jne. Eidapere klaasivabrik on asutatud 19. sajandi teisel aastakümnel, 1812.—1815. a. vahel, Lelle mõisa selleaegse omaniku Hoyningen von Huene poolt. Hiljemini ehitas ta Järvakanti veel teise vabriku ja pärandas siis, peale surma, oma kolmele pojale — ühele Lelle mõisa, teisele Eidapere ühes klaasivabrikuga ja kolmandale Järvakanti ühes klaasivabrikuga. Hiljemini tekkis samasse ritta veel Vändra klaasivabrik, kuna Meleskile, Viljandimaale, asutati peegli- ja klaasivabrik ühel ajal Eidaperega. Klaasivabrikute asutamise peapõhjuseks oli sinne metsade rohkus, mida ei saanud kuhugi müüa ega rahaks teha. Klaasivabrikus andis ta küttena aga head tulu. Esiialgu oli Eidapere vabrik õige primitiivne — laudadest ja palkidest ülesehitatud künitaolises hoones tehti piimapudeleid, mida saadeti hobustel ja veeteedel Pärnu ja Tallinna sadama kaudu Peterburi. Tooresmaterjal, peamiselt liiv, saadi musta klaasi jaoks Lelle mõisa juurest, kuna valge klaasi liiv toodi S.-Jaanist ja Vändra Piistalt. 1853. a. ehitati Eidapere uus kivist vabrikahoone ja hakati nüüd valmistama peamiselt õllepudeleid kodumaa õllevabrikute jaoks. Oskustöölised olid ikka välismaalased. Maailmasõja puhkemisel ei jäänud vabrikusse ühtegi õppinud töolist ja vabrik tuli sulgeda. Sõja ajal olid vabrikuhooned hobuste tallideks. Vabriku sisseseade lagunes ja hävis. 1920. a. läks vabrik ostuteel Eesti klaasitööstuse osatüki „EKO“ kätte. Uued omanikud võtsid ette põhjaliku sulatusahjude parandamise, samuti hoonete kapitaalremondi. Turu nõuete kohaselt tuli ka vabriku sisseseadet uuendada ja täiendada. Selle järele võidi vabriku toodangut tunduvalt mitmekesistada ja praegu võib vabrik täita pea kõiki kodumaa turu nõudeid klaaskauba suhtes. Abiharudena töötavad vabriku juures veel pottide valmistamise jaoskond ja sae-

veski ühes jahuveskiga. Peale selle on vabrikul oma jõujaam 40 h. j. puugaasi mootoriga ja dünamoga. Tooresaineist saadakse kuni 80% kodumaalt. Töölise arv ulatub 150:ni. Kõik töölised ühes perekondadega elavad vabriku majades. Tarviliku oskusega töölise ettevalmistamiseks asutati 1925. a. vabriku juurde kolmeaastane klaasitööstuse kool. Vastu võeti 25 õpilast, uude lendu 12 õpilast. Need lõpetavad kooli 1931. a.

Muist tööstusettevõtteist on nimetada: Pärnjõe Thomson'i ja Vändra A. Jaanson'i suuremad veskid, laua- ja sindlilõikus, villaketramine ja -värvimine, siis Vihtra J. Reiman'i villakraasimis- ja kangauhtmistöökoda ning jahuveski, Rae F. Gustel'i jahu-, sae- ja villaveski, Tammõue J. Riipulga tsementkaupade tööstus, jahu- ja saeveski, Suurejõe puumassitehas, mille saadused veetakse töötlemiseks Türisse. Thomson'i, Jaanson'i ja Riipulga tööstused käivad auru- ja mootorijõul, kuna teised kasutavad veejõudu. Jaanson'i tööstust tabas 15. dets. 1927 raske tuleõnnetus, mille järel aga veski peagi ja veel täielikuma ning uuema sisseadega käima pandi.

Ühistegelisist ettevõtteist on peale eelpoolmainitud piimaühingute ja karjakontrollühingute veel nimetada: Eidapere Tarvitajate Ühisus, Vändra Majandus-Ühisus, Lelle Ühispank ja Vändra Ühispank. Peale selle on veel Vändra khk rohkesti mitmesuguseid vähemaid ühinguid: turbaühingud, masinatarvitajate ühingud, vastastikku tulekindlustuse seltsid jt.

Tähtsamaiks müügiaineiks on põllu- ja karjasaadused, tööstustooteist klaas. Tähtsamaiks turgudeks on Tallinna ja Pärnu. Ostud tehakse enamasti Vändra alevis, osalt ka Pärnus ja Tallinnas. Laata peetakse 8 korda aastas Vändra alevikus, Uue-Vändra Suurejõel ja Lelle Hiiekannu alevikus. Kaubeldakse loomadega, riide- ja nahkaubaga.

Kihelkonna tulunduslikuks keskuseks on Vändra alevik, kuhu on koondunud hulk ärilisi ettevõtteid, ühinguid ja asutisi. Alevik on ka suuremate liiklemisteede sõlmekohaks. Raudtee ühendab teda Vilivere kaudu Pärnu ja Tallinnaga. Siin on ka arstlik personaal, loomaravila, haigemaja, apteek, põllumajanduslik gümnaasium, kaks algkooli, kaks tarvitajate ühingu kauplust, umbes 20 vähemat poodi jne. Alevikus on ümmarguselt 70 maja ja 600 elanikku.

Sisu.

	Lk.
Üldosa	3
Audru kihelkond	46
Halliste kihelkond	50
Häädemeeste kihelkond	57
Karksi kihelkond	60
Mihkli kihelkond	66
Pärnu kihelkond	68
Pärnu-Jaagupi kihelkond	70
Saarde kihelkond	76
Tori kihelkond	82
Tõstamaa kihelkond	87
Vändra kihelkond	92

